

Я ПРОЙШОВ ЧЕРЕЗ НІМЕЦЬКИЙ ГОЛОКОСТ НАПЕРЕКІР УСЬОМУ

Унікальна та незабутня історія боротьби за життя

Джек Глоцер

Перше видання уклали та відредагували
Алексадр Волцер та Беатріс Глоцер
липень 2000 року

Друге видання підготували
Мітчел Глоцер, Марла Раучер Осборн та Джей Осборн
червень 2018 року

Переклала з англійської та редагувала
Наталія Курішко
листопад 2018 року

Цей переклад став можливим завдяки щедрій пожертві для “Єврейської спадщини Рогатина” від Сьюзен Турнбул, Брюса Турнбула і Лоренса С. Кірша від імені об’єднання “Єврейська спадщина Болехова” з метою сприяння збереженню пам’яті про єврейські громади у регіоні.

Назва англійською: *I Survived the Holocaust Against All Odds*

**ПАМ’ЯТІ МОЄЇ МАТЕРІ ТОБІ ГЛОЦЕР, МОЇХ БРАТІВ САМУЕЛЯ
ТА МОШЕ ЕМАНУЕЛЯ І МОЇХ РОДИЧІВ, ЯКИХ БУЛО ЖОРСТОКО ВБИТО
ПІД ЧАС НІМЕЦЬКОГО ГОЛОКОСТУ.**

Я НЕ ПРОБАЧУ ТА НЕ ЗАБУДУ ВАС.



Ця робота ліцензується відповідно до
Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License.
Щоб переглянути копію ліцензії, перейдіть за адресою <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>
або відправте лист на адресу Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

לְמַעַן יֵדְעוּ, דּוֹר אַחֲרוֹן--בָּנִים יוֹלְדוּ; יִקְמוּ, וַיִּסְפְּרוּ לְבָנֵיהֶם

Щоб відав рід, який прийде, діти, які народяться, щоб устали й розповіли своїм дітям.

(Книга псалмів 78:6, переклад І. Хоменка)

שְׁמַעוּ-זֹאת, הַזְקֵנִים, וְהַאֲזִינוּ, כָּל יוֹשְׁבֵי הָאָרֶץ; הִקְיִתָּה זֹאת בְּיָמֵיכֶם, וְאַם בְּיָמֵי אֲבוֹתֵיכֶם

עָלֶיךָ, לְבָנֵיכֶם סִפְרוּ; וּבְנֵיכֶם, לְבָנֵיהֶם, וּבְנֵיהֶם, לְדוֹר אַחֵר

Послухайте це, ви старші,
і візьміть до вух, усі мешканці землі:
чи бувало таке за днів ваших,
або за днів ваших батьків?

Оповідайте про це синам вашим,
а ваші сини своїм дітям,
а їхні сини поколінню наступному.

(Книга пророка Йоїла, переклад І. Огієнка)

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
Я ПРОЙШОВ ЧЕРЕЗ НІМЕЦЬКИЙ ГОЛОКОСТ НАПЕРЕКІР УСЬОМУ	
Роки раннього дитинства (до початку Другої світової війни, 1 вересня 1939 року)	5
Життя під час радянської окупації, вересень 1939 – червень 1941 років	9
Під німецькою окупацією – життя у рогатинському гетто: кінець 1941 року – 20 березня 1942 року	11
20 березня 1942 року – перша акція	13
Смерть моєї бабусі Леї Барбан	16
Друга акція – День Йом Кіпур 1942 року	17
Третя акція – грудень 1942 року	19
Ліквідація рогатинського гетто – 6 червня 1943 року	20
Переховування після ліквідації рогатинського гетто, червень 1943 року	22
Переховування у лісах Лопушні та Чесників, липень 1943 року	25
Переховування у лісах Підвисокого – кінець липня 1943 року	26
Чергове переховування у лісах Лопушні, осінь та зима 1943 року	27
Трагедія у нашому сховку у лісах Лопушні, березень 1944 року; Повернення до лісів, квітень 1944 року	29
Прибуття радянської армії у село Лопушня, 6 червня 1944 року	31
Повернення до Рогатина – кінець червня 1944 року	32
Служба в радянській армії, липень 1944 року – жовтень 1946 року	34
Повернення з армії до Рогатина	36
Від’їзд з Рогатина до Польщі та Німеччини у травні 1946 року	37
Літо 1947 року – липень 1949 року у Байройті, Баварія (Німеччина)	38
Трагічне відкриття – мої ранні роки у США	40
ЕПІЛОГ	42
ГОСПОДЬ МИЛОСЕРДНИЙ	43
ПРИМІТКА ПРО ТЕКСТ	44
ДОДАТКИ	45

ПЕРЕДМОВА

Бувши дітьми Джека Глоцера, ми завжди знали, що його дитинство та юнацтво не були анітрохи схожими на наші теперішні. Він був теплим, веселим і відданим батьком. Зростаючи, ми почали цілком розуміти болісні події, які він та його сім'я пережили впродовж Голокосту. Хоча йому було важко переповісти усі звірства, яких він зазнав і які він засвідчив, він розповів нам про свої переживання з виразними вказівками, аби ми передали ці істини наступним поколінням.

“Ми ніколи не повинні забувати”, – таким було його побажання для прийдешніх поколінь. Незважаючи на біль від згадки про минуле, він зрештою погодився дозволити нашій матері, Беатріс Глоцер, з допомогою її брата, Александра Волцера, записати його особисту історію. Як перше покоління дітей тих, хто пережили Голокост, ми гостро відчуваємо, що наша відповідальність полягає у тому, щоб поділитися мемуарами нашого батька. Ми також свідомі того, що історія має властивість повторюватись. І тому на нашій відповідальності та на відповідальності таких дітей, як ми зробити усе, аби не дозволити цим жахливим подіям відбутися знову.

Ми будемо назавжди вдячні Марлі та Джею Осборнам за допомогу у публікації та оприлюдненні мемуарів нашого батька. Їхні невпинні зусилля, спрямовані на збереження спогадів, та історії тих, що вижили та тих, що загинули, воістину героїчні і ми в боргу перед ними.

Зворушливо, що якраз коли ми завершили готувати редакцію мемуарів нашого батька, настала 75-а річниця ліквідації рогатинського єврейського гетто, часу, коли мама нашого батька Тоба і його брат Моше Емануель були вбиті разом зі стількома людьми на його очах. Нехай їхня пам'ять буде благословенна – тепер і назавжди.

Мітчел Глоцер і Террі Глоцер Аронз
Червень 2018 року

Я ПРОЙШОВ ЧЕРЕЗ НІМЕЦЬКИЙ ГОЛОКОСТ НАПЕРЕКІР УСЬОМУ

Роки раннього дитинства (до початку Другої світової війни, 1 вересня 1939 року)

Я народився у місті Рогатин (що входило до Польщі перед Другою світовою війною, зараз – Україна) 12 січня 1925 року. Рогатин розташований на автошляху Львів-Станіславів¹, близько 70 км (43 миль) на південний схід від Львова. Перед війною населення Рогатина складало 9000 осіб, третина з котрих (3000) була євреями.

Я був найстаршим сином Тоби (з роду Барбан) і Мейєра Глоцерів. Мене назвали на честь батька моєї матері Якова Барбана, якого називали Янкель. Моїм прізвиськом стало Куба через те, що українські антисеміти насміхалися над моїм іменем Янкель; Куба звучало більш по-українськи.

Ми жили у власному будинку на околиці Рогатина на вулиці Церквна, 20. У нас було декілька коней, корів та стайня для них. Поруч із нашим будинком розташований великий сад. Будинок оточений садами з фруктовими деревами, кущами смородини і багато зеленню. Вид був вражаючий. Неповдалік від нашого будинку протікала ріка Гнила Липа, де я навчився плавати. Мій батько був власником м'ясного магазину на ринку.

У мене було два брати: Самуель (Шмуель), який був на рік молодший за мене. Мій наймолодший брат Моше Емануель народився у квітні 1930 року. Я обожнював свого маленького братика; він ходив за мною повсюди, що трохи додавало клопоту. Однак я його настільки любив, що не заперечував, аби він вештався за мною.

Один випадок залишився у моїй пам'яті. Одного разу, коли мій маленький братик слідував за мною, ми мали перейти залізничні колії. Шлагбаум був опущений і мій брат перебігав колії; поїзд якраз наближався, але він встиг. Я був шокований і ледве дійшов додому. Після цього епізоду мені снилися кошмари.

Мій дідусь Кальмен Глоцер будував наш дім виключно для своїх дітей. Сестра мого батька Малка Альтман² та її три сини, син мого дідуся Ізер Глоцер з дружиною та двома синами і наша сім'я (мої батьки, я та два моїх брати) жили у цьому будинку. Оскільки ми жили усі разом так близько, я дуже часто грався з моїми кузенами і насолоджувався цим. Мій батько мав ще чотирьох сестер, котрі жили у США і брата Якова, котрий жив у Бельсько (Польща) з дружиною та трьома доньками: Тонею (Тосею), Кларою та Аделею. Тося стала великим розчаруванням для усієї сім'ї. Вона прийняла католицьку віру і обвінчалася (у церкві) із поляком, Йозефом Чекаєм. Тося була дуже талановитою; вона закінчила музичну

¹ [Більшість назв місць у оригінальній англійській версії цих мемуарів були написані відповідно до польського правопису, використовуючи офіційні назви Другої Речі Посполитої. В українській версії написання було пристосовано до сучасних українських форм, окрім випадків, де назви місць істотно відрізнялись до Другої світової війни. Таким чином, слово "Łwów" пишеться як "Львів", однак слово "Stanisławów" зберігає написання "Станіславів", а не як у сучасній назві "Івано-Франківськ". Дивіться також примітку про текст наприкінці мемуарів. – ред.]

² Її чоловік Макс Альтман поїхав у США перед війною із наміром перевезти туди свою сім'ю.

консерваторію і стала визнаною піаністкою. Батько Тосі встановив за нею Шіва³; нікому у сім'ї не дозволялося згадувати її ім'я. Яков та його сім'я приїжджали до нас на канікули; але відтоді як трапилася ця подія, вони перестали відвідувати нас, що зробило мене дуже нещасним.

Двоюрідний брат мого батька, Шіє Глоцер, також утримував м'ясний магазин на ринку; його дружину звали Малка. У них було три доньки: Луся, Роза і Гітл. Ми з ними були дуже близькі.

Я мав багато друзів, з якими я бавився і проводив чимало часу. Через те, що річка Гнила Липа була так близько біля нашого будинку, я рано навчився плавати. Як мені видається зараз, ми завдавали нашим батькам чимало клопоту, коли йшли на річку самі. Моїми найкращими друзями були Шолмо Ляуфер (він жив із сім'єю дуже близько від нас), Бужко Кляйнвакс та Ізі Губер. Зі стількома кузенами та друзями поруч я ніколи не почувався самотнім. Я насолоджувався своїм життям, бувши юнаком.

Матір моєї мами, Лея Барбан, і мій дідусь, Янкель Барбан, були надзвичайно люблячими дідусем і бабусею. Материна лінія сім'ї вважалася більш аристократичною, аніж батькова. Мій дідусь був листоношею; було незвично, аби євреїв мав керівну посаду. Моя бабуса Лея була повитухою; вона приймала пологи при народженні майже кожної дитини у Рогатині. Її дуже поважали, навіть іновірці⁴. Вони завжди знімали капелюх, вітаючись з бабусею. Вона була дуже щедрою до нас. Кожного Песаху ми, три хлопчики, отримували від неї нові костюми та черевики.

У моєї мами була сестра Зісль. Зісль емігрувала до США задовго до війни. Вона одружилася з Йозефом Левом (котрий був дядьком Розетт Фауст Гальперн). Вони жили у Бронксі.

Моя мама також мала брата, Зева Барбана. Зев був дуже талановитим актором. Він відправився до Ізраїлю (на той час – Палестина) і став відомим актором у Тель-Авівському театрі Огель. Він одружився із Дворою Костеланец, яка була акторкою та професійно співала. Він приїздив до Рогатина разом зі своєю трупкою і виступав там.

У моєї мами був ще один брат – Морріс Барбан, котрий був адвокатом.

Моя мама була красивою жінкою. Вона мала надзвичайний талант до виробів власними руками. Вона виготовляла красиве мереживо і в'язала гачком штори. Вона відправила декілька мережаних виробів до США і зараз вони належать мені. Я пам'ятаю, як вона завжди щось робила і співала. Вона була дуже відданою мамою.

Я відвідував гімназію, що називалася "Marszałka Piłsudskiego" (на честь польського маршала Юзефа Пілзуського). Ми називали її "Czerwona Szkoła" (Червона школа) через цегляну оббивку. Мені не приносили насолоди мої шкільні роки; ми, єврейські учні, постійно билися із антисемітськими хлопчиками. Єврейських хлопчиків завжди звинувачували в ініціюванні бійок. Моїми улюбленими предметами були історія та географія. Я ненавидів завчати вірші. Я був більше зацікавлений, щоб відправитися з нашими працівниками у возі, якого тягнув

³ Івритське поняття, що означає “сім” і стосується перших семи днів скорботи після поховання. Для найближчих родичів померлих звично “встановлювати Шіву”.

⁴ Люди неєврейської віри.

наш кінь. Я закінчив сім років початкової школи. Мої оцінки були середніми, я ніколи не мав незадовільного балу.

Згідно зі звичаєм, коли мені виповнилося 13 років, я став Бар Міцва.⁵ Мені не подобалося вчитися з реббі (єврейські вчителі), тому що вони били мене та інших єврейських дітей. (Варто зазначити, що єврейських хлопчиків, які відвідували івритські школи, приватні або державні, вчителі на власний розсуд часто піддавали тілесному насильству).

Моє життя значно змінилося у 1937 році, коли мій батько виїхав у США. Причиною його рішення відправитися до США була відмова місцевого управління дозволити ритуальний забій корів і телят. Це правило називалося “*obrót rytualny*” (ритуальний поворот). Наш бізнес почав погіршуватися через цю ситуацію. У мого батька було 4 сестер у США: Ханна Куперман, Роуз Альтман, Єні Гехт і Чарна Шварц. Вони надіслали батькові відповідні документи, аби він міг вирушити до США. Батько поїхав до США із очікуванням перевезти туди й свою сім’ю, як тільки він облаштується. Моє життя надзвичайно змінилося із від’їздом батька. Я став головою сім’ї. Сім’я моєї матері допомагала нам фінансово. Мама була пригніченою і дуже страждала. У мене досі збереглися листівки, написані мамою і братами до батька.

Ми мали дуже активні сіоністські організації у нашому місті. Серед них були Ганоар Гаїврі та Гашомер Гацаїр. Ці організації готували своїх членів до еміграції у Палестину (сьогодні – Ізраїль), застосовуючи духовні та фізичні (Гаксгара⁶) методи. Я був занадто молодим, щоб бути активно залученим у будь-яку конкретну організацію. Я й мої друзі відвідували ці зустрічі, де ми зустрічали найкрасивіших дівчат. Моєю улюбленою організацією була Гордонія, бо найкрасивіші дівчата були залучені до неї.

Рогатин славився своєю єврейською молоддю. У Рогатині було дві гімназії. Єврейським людям не дозволялося здобувати вищу освіту; вони мусили їхати до Італії чи інших країн для продовження навчання. Ми мали дві відомі футбольні команди, що називалися Маккабі.

Ситуація перед спалахом війни була напруженою. Нам було відомо про діяльність Гітлера у Німеччині. Ми все сподівалися, що моєму батьку вдасться надіслати документи для нашої еміграції до США.

Мій брат Шмуель був дуже розумним. Він працював на брата моєї матері Морріса Барбана, котрий був адвокатом: це йому фінансово допомагало. Життя було дуже складним. У моєї мами розвинувся артрит; у неї були жакхливі головні болі. Вона робила все, аби за дуже складних умов бути доброю матір’ю для нас. Наш дім був дуже чистий, а ми – завжди добре одягнені. Наші життя були у “підвішеному стані”. Ми сумували за батьком і чекали на його листи, що були рідкістю. Це дуже пригнічувало маму.

Я пам’ятаю єврейського лікаря з нашого міста, доктора Левентера, і його дружину. Вони відправилися у Нью-Йорк у 1939 році перед початком війни, щоб відвідати там світову виставку. Доктор Левентер пообіцяв поговорити з нашим батьком. Він залишив свого єдиного

⁵ Івритське поняття, що означає “син заповідей” і застосовується до єврейського хлопчика, який досягнув свого тринадцятого дня народження і досягає віку релігійного обов’язку та відповідальності.

⁶ Фізичне тренування єврейської молоді, щоб підготувати їх до еміграції у Палестину.

сина Марселя із сім'єю у Рогатині. Доктор і пані Левентер не могли повернутися до Рогатина через спалах війни. Вони більше ніколи не бачили свого сина знову.

Ми заздрили кожному, хто їхав у США. Ми сподівалися одного дня отримати лист від батька і візи, які б дозволили нам емігрувати туди. Мій батько дуже розчарувався у США; він за нами дуже сумував. У мене завжди було відчуття, що його сестри у США не надто хотіли, аби батько перевіз ще чотирьох осіб туди. Тато говорив про повернення до Рогатина. Я насправді точно не знаю усієї історії. Візи від мого батька так і не прибули.

Життя під час радянської окупації, вересень 1939 – червень 1941 років

Я пам'ятаю, що погода впродовж літа 1939 року була найкращою за усі роки. Багато єврейських людей з ближніх великих міст проводили свої відпустки у Рогатині. Ринки були заповнені величезною кількістю фруктів та овочів. Люди були занепокоєні політичною ситуацією того часу: Гітлер вимагав Lebensraum (життєвого простору) і першою землею, яку він хотів, був “Польський коридор” (вузька смуга землі між Німеччиною та Пруссією) і вільне місто Данціг, що було міжнародним портом на той час (сьогодні це місто Гданськ, входить до Польщі).

Наші сподівання емігрувати до США згасали з кожним днем. Ми почувалися пригніченими, читаючи газети; Гітлер стверджував, що євреї були відповідальні за жалюгідну економічну ситуацію у Німеччині. Коли Чехословаччину і Австрію захопили німці (1938 рік), ми знали, що погрози Гітлера слід сприймати серйозно. Деякі заможні єврейські люди думали про втечу до Палестини, але до того часу дороги до Палестини були зачинені, а паспорт – неможливо одержати. Неспокій зростав з дня на день. Поляки були сповнені великої надії; вони вірили, що польська армія була сильною та здолає Гітлера. Українці очікували на прихід німців з великою радістю; вони вірили, що німці переможуть Польщу, що завершиться формування незалежного українського управління. Тим часом усе місто огорнула паніка; ми не знали, чого очікувати. У середині вересня 1939 року ситуація у місті стала критичною; панувала анархія. Польські урядовці та армія втекли. Сусідні селяни, усвідомлюючи це, масово подалися у місто.

Тоді раптом трапилось дещо неочікуване. 17 вересня 1939 року замість німецької армії місто окупувала радянська армія (Червона армія⁷). Очевидно, більшість людей не знали про німецько-радянський пакт, згідно з яким Польща була поділена; радянська влада захопила східну частину Польщі, а німцям дісталася західна частина Польщі. Тому Рогатин опинився під радянською окупацією. Євреї вірили, що вони врятовані (від німецького винищення). Поляки розглядали Червону армію як завойовників; вони б воліли, аби це були німці (бо вірили, що можуть здолати німців). Українці почувалися спустошеними: їхня надія на незалежний український уряд була розбита. Українські власники нерухомості втекли до Львова; вони боялися росіян.⁸ Їхню власність конфіскували. Власність єврейських купців також конфіскували, окрім власності тих купців, які займалися їжею; вони мушили залишатися у своїх магазинах, аби постачати їжею Червону армію.

Я закінчив початкову освіту (7 класів⁹) перед тим, як Червона армія увійшла у Рогатин. Мій молодший брат Самуель працював у барі офіціантом. Мій наймолодший брат Едмунд (Моше Емануель) ходив до школи. Було дуже важко знайти роботу. Я допомагав дядькові (братові мого батька, Ізидору) у його м'ясному магазині. Він допомагав нам фінансово та забезпечував м'ясом. Це надзвичайно важко давалося мамі; вона була дуже гордо людиною, а зараз вона мусила залежати від сім'ї, аби утримати себе та дітей. Я здобув деякі навички у роботі з електрикою, але мені за це не платили. Однак, оглядаючись назад, розумію, що

⁷ Поняття “радянська армія”, “Червона армія” та “російська армія” вживаються в однаковому значенні у цих мемуарах.

⁸ Поняття “радянська влада” і “росіяни” вживаються в однаковому значенні у цих мемуарах.

⁹ У Польщі класом називали однорічний курс навчання у початковій школі.

робота з електричним обладнанням чимало допомогла мені під час німецької окупації.

Спочатку ми раділи, що Червона армія зайняла наше місто замість німців; але потім усі ілюзії розвіялися стосовно радянської системи. Я не пригадую голоду, оскільки, як вже зазначено, нам допомагали родичі. Ми отримували листівки від батька, але нас покинула надія емігрувати до США. Антисемітизм зменшився впродовж російської окупації Рогатина, а самих антисемітів пригноблювали росіяни. Росіяни вирішили знести деякі порожні магазини на ринку і збудувати парк із пам'ятниками Сталіну та Леніну. Вони забрали усіх молодих чоловіків, щоб копати парк. Я мусив працювати там двічі на тиждень безоплатно. Мої руки повністю вкрилися пухирями і мозолями. Коли я приходив додому після роботи, то помічав, що мама дивилася на мої руки – вона плакала.

Пригадую одну велику подію у місті під час російської окупації. Сім'я Град складалася із видатних громадян нашого міста. Вони володіли дуже успішним текстильним бізнесом. Вони багато віддавали на благодійність єврейським та іншим організаціям. Росіяни, окупувавши наше місто, конфісковували увесь товар від заможних ділових людей. Хтось доповів російському керівництву, що Гради переховували товар у себе вдома. Градів заарештували і відбувся дуже довгий публічний суд. Публіка відвідувала судові засідання щодня. Цей суд став великою сенсацією у місті. Зрештою, Градів було визнано винними й депортовано у Сибір. Іронія життя полягає у тому, що саме завдяки цій події вони вижили.

Протягом російської окупації єврейське населення Рогатина зросло майже удвічі. Велика кількість єврейських біженців із міст, окупованих німцями, оселилася у Рогатині. Нам було шкода їх, бо вони жили у повній бідності; ми ж, як-не-як, жили у власних домах.

Під німецькою окупацією –**Життя у рогатинському гетто: кінець 1941 року – 20 березня 1942 року**

У середу, 6 червня 1941 року,¹⁰ о 6 годині вечора радянська армія покинула Рогатина без жодного вистрілу. Німецька армія увійшла натомість. Радянська армія залишила важкі боєприпаси та різного роду кулі на залізничній станції.

Неєврейське населення вийшло на вулиці вітати довгоочікувану німецьку армію. Звичайно, жодних євреїв не спостерігалось. Перше, що зробили німці, – прийняли ванну у муніципальній лазні (бувши такими “чистими” людьми). Оскільки наш будинок був розташований недалеко від муніципальної лазні (Łaźnia), ми усю ніч чули у ньому їхні п’яні крики та сміх. Ми почувалися дуже наляканими, бо у нашому домі не було дорослого чоловіка. Ми четверо забилися у мамине ліжко, тулячись один до одного й трясучись. Так ми провели першу ніч під німецькою окупацією.

Наступного дня усе втихомирилося, але страх не покидав нас. У суботу, 9 липня, 1941 року¹¹ (перша чорна субота) християнська молодь почала збиратися на Ринковій площі; звідти вони пішли до нових частин площі, де жила більшість євреїв. Були чутні жажливі крики і плачі, коли нападники витягали євреїв з їхніх будинків. Усіх огорнула паніка. Не було місця, куди можна було б утекти, адже усі дороги були закриті. Німці силоміць тягли єврейських чоловіків до синагоги (Бейт Гамідраш). У їхніх планах було підпалити синагогу (з єврейськими людьми у ній), забравши усі коштовності. На той час план не вдалось втілити. Ширилось багато чуток щодо причини, чому цей план німці скасували. Деякі люди міркували, що біженець із Кракова випадково зустрів колегу з німецького університету, який тепер був лікарем у німецькій армії в Рогатині. Цей лікар після спонукань і благань колеги (біженця з Кракова) заступився перед німцями за євреїв – тому цей план не втілювався. До мене дійшла інша чутка, що красива місцева жінка пішла до німців і продала своє тіло в обмін на свободу ув’язнених євреїв.

Ми почали страждати від голоду. Німці конфісковували їжу для своєї армії. Навіть місцеві селяни мали віддавати їм свою худобу. Німці виловлювали євреїв на вулицях і наказували їм прибирати урядові будівлі. Оскільки ми були молоді, вони нас не турбували. Проте вони взяли мене та інших єврейських хлопчиків на залізничну станцію збирати усю ту важку амуніцію (яку залишила російська армія, як я вже згадував). Ця робота була дуже важкою й небезпечною через те, що деякі боєприпаси були зарядженими. Окрім того, що ми почувалися справді голодними, ця робота була також дуже виснажливою.

До кінця 1941 року у Рогатині було створено гетто з визначними єврейськими громадянами Рогатина, які призначалися до Юденрату (єврейської ради). Лише голова Юденрату (Шломо Амарант) мав безпосередній контакт з німцями. Наприклад, коли німцям були потрібні

¹⁰ [Євреї, які вижили після німецької окупації Рогатина, записували суперечливі дати вступу вермахту в місто та кількох наступних подій. Не може бути, що це були день/дата, зазначені тут, адже 6 липня не була середа у 1941 року, а неділя. Інші врятовані натомість згадують 2 липня (що було серединою). Оскільки “середа” зустрічається у кількох спогадах, незважаючи на число, ми вважаємо, що фактичною датою було 2 липня. – ред.]

¹¹ [Ця комбінація дня/дати є також неправильною. Із свідчень іншого врятованого ми вважаємо, що фактичною датою було 12 липня, субота. – ред.]

працівники, вони повідомляли голові Юденрату про необхідність надати людей, яким наказувалось негайно звітувати перед німцями. Члени Юденрату вірили, що їх та їхні сім'ї буде врятовано, коли євреїв відправлятимуть у концентраційні табори. Область гетто розпочиналася на Ринковій площі і простягалася до річки Гнила Липа. Наш будинок знаходився у межах області гетто, тому нам не потрібно було переїжджати. Вхід у гетто зачинявся воротами, які охороняли єврейські поліцейські. Єврейські поліцейські на лівих рукавах мали пов'язки із емблемою "Єврейський допоміжний поліцейський". Гетто було переповнене; у деяких будинках кілька сімей жило разом в одній кімнаті (євреїв, які жили за межами гетто, перевозили всередину території). У гетто євреї страждали від голоду, починаючи із першого місяця. Німці забороняли селянами надавати їжу євреям у гетто. На вулицях гетто можна було побачити людей, які запухли від голоду. Людям, які мали гроші, якось вдавалося дістати їжу від сміливих селян. У місяцях вересні та жовтні 1941 року німці привозили важке спорядження і копали рови з метою оборони, як ми думали (але ці рови призначалися для могил, як ми дізналися пізніше). Ранньою весною і впродовж періоду збору врожаю 1942 року у гетто появилось більше їжі: селяни знайшли способи приносити їжу в гетто в обмін на одяг, коштовності та гроші.

20 березня 1942 року – перша акція¹²

19 березня 1942 року мій кузен Хаїм Блаустайн, який був м'ясником, попросив мене прийти до його дому рано наступного дня. Він роздобув трохи м'яса, яке він хотів, аби я розділив поміж його клієнтами, котрі добре платили; він також дав би мені м'ясо як винагороду за мої зусилля. 20 березня 1942 року я пішов до мого кузена о 6 годині ранку. Його будинок був розташований упоперек вулиці, де знаходилися м'ясні магазини. Він дав мені пакети з м'ясом і сказав, куди їх доставити. До того часу була вже 7 година. Коли я вийшов з будинку, то подивися ліворуч, де виднілася українська церква. Раптом я помітив близько 5 гестапівців¹³ (зазвичай гестапівці не приходили у гетто – вони розмістились у Станіславові); вони знімали рушниці з плечей і почали стріляти у людей навколо них. Було ще досить рано, тому на вулицях не було надто багато людей. Я побіг назад у будинок Блаустайна. У їхньому будинку знаходився прохід, що вів до іншої вулиці. Я подумав, що з тієї вулиці я зможу добратися до свого будинку і повідомити сім'ю, що відбувалося. Але коли я підійшов до іншого кінця проходу, то побачив, що у цій околиці гестапівці також стріляли у людей. Я зрозумів, що не можу бігти далі, бо мене застрелять. У цьому домі люди все ще спали; я гучно постукав у їхні двері. У цьому домі жили люди на прізвище Цитрин. Нарешті вони відчинили двері; коли я їм сказав, що відбувалося, вони мені не повірили та проігнорували. Вони не вірили, що щось подібне взагалі могло трапитись. Але виглянувши з вікна, вони усвідомили, що я говорив правду. До того часу гестапівці наближались до їхнього будинку. Ми замкнули двері. Гестапівці почали кричати: "Verfluchte Juden, Raus!" ("Прокляті євреї, геть!") Вони вивалили двері і увірвалися у будинок. Вони почали брати по 5 чи 6 людей з будинку, вишикуючи їх біля паркану і розстрілюючи. У тому будинку було близько 30 людей: малі діти, старші люди і вагітні жінки. Я досі чую їхні крики, коли не можу заснути вночі. Мені якось вдалось бути останнім у черзі тих, кого витягували. Нарешті я зауважив, що наступний у черзі. Коли я побачив, що вони підходять ближче до мене, помітив шафу поруч. Я підповз і застрибнув у цю шафу. (Коли я думаю про це зараз, здається, наче хтось затагнув мене у ту шафу). Я з усією силою вчепився у шафу. Коли усе втихомирилось і крики припинилися, я знав, що усіх застрелили. У кімнату, де я переховувався у шафі, увійшли два гестапівці. Один із них сказав до іншого: "Тут був молодий хлопчина" (ein junger Bursch). Але інший гестапівець відповів: "Я його прикінчив". Тоді вони пішли. Приблизно за дві години я вийшов із шафи. На ліжку сиділа жінка з дитинкою (вона нещодавно народила). Її очі були широко розплющені. Я підійшов, щоб поговорити з нею. Коли вона не відповіла, я доторкнувся до неї і вона впала; текла її кров. Вони застрелили її та дитинку в ліжку. Її чоловік був помічником начальника єврейської поліції; у той момент його не було вдома. Їх звали Гальперн (жодного зв'язку з

¹² Вигнання чи винищення євреїв німцями у гетто чи інших концентраційних пунктах. ["Aktion" – німецькомовне слово, збережене у інших мовах через специфіку вживання. Еквівалентом у польській мові є слово "акція". – ред.]

¹³ [Євреї та інші, хто вижили після німецької окупації Рогатина, зазвичай називають нацистські воєнізовані ескадрони смерті (*Einsatzgruppen*), які проводили акції, – "гестапо". Однак величезна кількість обов'язків та брак штату серед німецьких охоронних служб у Дистрикті Галичина, особливо у місцевості Станіславова, означало, що у акціях у Рогатині ймовірно брали участь змішані групи озброєних чоловіків з гестапо, служби безпеки, Орпо (німецької поліції порядку), Кріпо (кримінальної поліції), Ваффен-СС та/або місцева допоміжна поліція. – ред.]

Розетт). Раптом брат цієї жінки вийшов з-під покривал ліжка, що було поруч. Його охопила істерика; я його заспокоював. Я запитав його, чи у будинку був підвал. Він відповів, що підвалу не було, проте було горище. Доступ до горища знаходився ззовні. Ми почекали, аби запевнитися, що надворі спокійно. Він сказав, що піде перший, а мені треба йти слідом за ним. Я вже майже слідував за ним, коли почув вистріл, я побачив, як він впав із драбини. Я пішов назад до будинку. Я розірвав подушки і пухові ковдри. Створив безлад і заповз під ліжко. Два гестапівці повернулися у будинок. Але коли побачили усюди пір'я, не зайшли у кімнату (адже вони такі "чисті" люди). Вони не хотіли, аби єврейське пір'я лежало на їхній формі. Проте вони не мали нічого проти, щоб єврейська кров, що розбризкувалася під час їхніх убивств, заплямувала їхні форми. Я пролежав під ліжком ще декілька годин. Виглянувши з вікна, я не побачив ані душі. Однак побачене не забуду до кінця своїх днів. Мертві люди розкидані перед подвір'ями кожного будинку. Кров була в усіх дворах. Коли я вийшов з дому, то все ще міг почути віддалені постріли. Мій будинок знаходився досить далеко від місця, де я знаходився. Мені було страшно бігти додому, бо я був повністю один. Я повернувся у напрямку будинку Блаустайна, але тоді усвідомив, що я – сам і нікого живого не видно. Я перебував неподалік будинку, де мешкав мій шкільний друг. Його сім'я¹⁴ жила у підвалі цього будинку. У них не було батька. Я не знаю, чи він помер, чи покинув свою сім'ю. Вони були дуже бідні. Я зайшов у підвальне помешкання. Сім'я ховалася під пуховою ковдрою. Спочатку вони не рухалися, але коли почули, як я їх кличу на ім'я, вийшли з-під ковдри.

Коли вони мене побачили, то заплакали від радості. Я сказав їм, що досі чую вистріли і що ми маємо залишатись у сховку. Мені насправді стало легше, що я не був один. Їхнє помешкання складалося з однієї кімнати; ліжко займало майже усе місце. Тут заледве вистачало простору для мене. Я побачив шафу (мій улюблений сховок). Оскільки вони були такі бідні, у шафі не лежало багато речей. Я вліз у неї. Я був стомлений і нажаханий, але задрімав. Я пробув у тій шафі до світанку. Тоді ми почули голоси назовні.

Єврейські поліцейські стукали у кожні двері. Вони усім говорили, що акція завершилася і гестапівці покинули гетто. Я вже прагнув піти додому. Я не знав, чи моя сім'я – жива. По дорозі додому я всюди бачив мертвих людей. Спочатку я дивився на їхні обличчя та впізнавав людей, яких знав. Підходячи ближче до дому, я перестав дивитися на мертві обличчя через страх побачити когось із моєї сім'ї. Підійшовши до свого будинку, я побачив, як мама і брати вибігли з дому з радістю і сльозами у очах; вони були впевнені, що мене вбито.

Коли німці прийшли у наше місто, у мами виникла ідея підсунути велику шафу до отвору, що вів на велике горище. Вона зазначила, що оскільки у нас не було дорослого чоловіка, ми б змогли сховатися на горищі. Вона розповіла нам, що під час погромів, коли козаки (російські угруповання) приходили гвалтувати жінок, це слугувало їм місцем сховку. Отже, горище було місцем, де моя мама, брати і усі наші родичі ховалися 20 березня 1942 року. Я шкодував, що вранці 20 березня 1942 року я пішов з дому. Але, оглядаючись назад, я усвідомлюю, що цей день дав мені досвід для того, що чекало на мене у прийдешні місяці. Я вивчив урок виживання, який полягав у тому, що треба ризикувати, аби вижити. Я також навчився дивитися на кров і мертвих людей, не боячись.

¹⁴ Матір і троє дітей.

21 березня 1942 року Юденрат отримав наказ найняти близько десятих молодих людей (я був у їх числі), щоб поїхати на околиці міста (місцевість, куди німці попередньо привезли обладнання і викопали рови, як я вже згадував). Деякі літні люди прийшли, щоб спостерігати і допомагати. Це місце знаходилося приблизно за 4 км (2-1/2 милі) від нашого міста. Німці дали нам лопати і повідомили, що ми ховатимемо людей, яких привезли сюди живими і застрелили тут 20 березня 1942 року. По дорозі до цього місця (де були рови) ми мали збирати мертвих людей, яких застрелили у гетто (20 березня 1942 року) і складати їх на сани, запряжені кінями. Був дуже холодний день. Ми бачили замерзлі тіла, розкидані повсюди. Деякі літні люди не могли йти, тому вони їх застрелили. Ми мусили збирати їх на сани і відвозити до ровів. Коли ми нарешті прийшли до місцевості розташування ровів, ми не могли повірити побаченому. Спочатку ми почали блювати і втрачали свідомість. Близько 3000 людей були мертві, примерзлі один до одного. Для того щоб їх поховати, нам треба було розділити їх. Діти трималися за своїх матерів; їхні пальці замерзли і ми не могли роз'єднати їх. Ми мусили кидати їх у рови (були два рови). Продовжували ховати їх. Земля замерзла. Руки і ноги виступали з-під землі. Неможливо було їх повністю накрити. Більшість з них мали розплющені очі. Я впізнав декого. На щастя, нікого не було з моєї близької родини. Нам потрібні були перерви. Ми не могли робити це безперестанку. Було дуже холодно, проте я не відчував цього. Ми оніміли. Працювали впродовж кількох годин. Після цього випадку я вже ніколи не був тим самим хлопцем. Єврейський поліцейський прийшов з нами. Він сказав, що як для одного дня – достатньо. Протягом наступних двох тижнів ми мусили повертатися туди. Коли ґрунт почав відтавати, тіла підіймалися до верху ровів. Ми мали накривати їх знову і знову. Час йшов, а ми залишалися повністю німими; майже нічого не відчували.

Гетто майже повністю спорожніло після 20 березня 1942 року. Понад 3000 євреїв було вбито. Вижило близько 100-110 сімей. Усі ходили як зомбі. Видавалося, що кожен у скорботі. Німці почали звозити у гетто єврейських людей з навколишніх міст та сіл (Бурштина, Більшівців, Букачівців та інших). Усі жили, огорнені страхом. Врятовані люди намагалися збудувати місця сховку.

Тепер ми розуміли, на що здатні німці (до речі, голова гестапо в Станіславові, який був відповідальним за різанину єврейського народу у рогатинському гетто, був убивцею за кличкою Крюгер). Кожного дня ходили чутки, що гестапівці повернуться. Вночі ми по черзі чатували. Щоб інші спали, одна людина завжди перебувала на варті. На щастя, у нашому домі усі були живі після акції 20 березня 1942 року.

Після акції 20 березня 1942 року життя уже не було таким, як раніше. Ми жили у постійному страху. Усі старалися побудувати схованки. Коли вантажівка проїжджала повз гетто, ми бігли у місця сховку. Навіть навчили дітей бути неподалік схованок, коли ті гралися.

Юденрат призначив мене виконувати певну роботу, пов'язану з електрикою на поліцейській станції (колись це приміщення належало адвокату на ім'я Златкес). Щоразу, коли я робив щось не так (я не був професійний електриком), німці били і копали мене. Але, незважаючи на це, я радів бути там. Робітники кухні у приміщенні, куди я ходив, шкодували мене; вони давали мені трохи хліба та іншу їжу, які я приносив додому для моєї сім'ї.

Смерть моєї бабусі Леї Барбан

Одного дня у липні 1942 року моя мама залишила мене наглядати за бабусею, Леєю Барбан (вона жила з нами у гетто). Бабуся хворіла на тиф. Вона тримала мене за руку. Я постійно дивився на неї; вона розплющила очі, подивилася на мене і перестала дихати. Вона погасла. У нас були проблеми з її похованням. Прийшли люди, щоб помолитися й обмити її. Але ніхто не хотів допомогти нам поховати її. Отож мої брати, двоє кузенів і я віднесли її на кладовище. Цвинтар знаходився далеко від гетто. День був спекотний. Нам було складно її нести. Потім ми мали викопати могилу; ґрунт був твердий. Ми копали по черзі, оскільки мали лише одну лопату.

Як я вже згадував, я дуже сильно любив свою бабусю. Її надзвичайно поважали, навіть неєвреї. Вона була повитухою; і допомогла народитися близько 90% дітей у місті.

Ми сумували за нею, але, з іншого боку, дякували Богу, що вона померла природною смертю (хоча і від хвороби).

Друга акція¹⁵ – День Йом Кіпур 1942 року

Напередодні Йом Кіпура¹⁶ (20 вересня 1942 року) ми пішли на відправу Кол Нідрей¹⁷, що відбувалася у сусідньому домі (третій будинок від нас). Сусіда звали Ляйбел Подгорсер. У тому будинку була велика кухня, де проходили усі служби. Жінки молилися у прилеглий кімнаті. Після відправи ми пішли додому. Наступного дня ми повернулися до того ж дому для відправи з нагоди Йом Кіпура. Раптом, коли чоловіки одягали свої таліти¹⁸, ми почули постріли. (Я та інші чоловіки мого віку не одягали таліти; у ті часи чоловік не носив таліт до дня одруження. Я не знаю, чи таким був звичай лише у нашій частині Польщі). Ми виглянули з вікна. І побачили, як гестапівці розстріляли людей навколо (я помітив, як застрелили молоду жінку, її звали Ротенберг). Чоловіки поскидали свої таліти; усі почали бігти до власних місць сховку. Оскільки на той час у гетто було лише декілька гестапівців, нам вдалося безпечно добратися до нашого дому. Я був зі своїм середущим братом Самуелем (Міко); мама залишилася вдома з наймолодшим братом Емануелем (Муніо). Коли ми прибули додому, то пересунули шафу і залізли на горище (наша схованка). Невдовзі опісля ми почули, як гестапівці увійшли до нашого будинку. Ми сиділи дуже тихо. На жаль, моя тітка Малка Альтман, хвора на тиф, голосно стогнала. Ми закрили їй рот ганчіркою, майже задушивши її. Вночі близько 2 години я взяв маму, братів та двох кузенів і ми утекли до поліцейської станції. Працюючи там раніше, я підготував дуже добре місце сховку у підвалі. Я припустив, що ніхто не шукатиме євреїв на німецькій поліцейській станції. Ми просиділи у підвалі усю ніч. І були дуже голодні. Мені знайомий кожний куточок там, тому я знав, де вони зберігали їжу. Я покинув підвал. Німці не звертали на мене уваги, бо вже звикли бачити. Я пішов на кухню та в інші місця і взяв трохи хліба й іншої їжі. Я зніс їжу мамі, братам і куzenам. Я навіть насмілювався взяти свого середущого брата (Міко) із собою, щоб він також зміг нести трохи їжі; у німців просто під носами. Я знав, що з горища цієї будівлі добре видно гетто. Я хотів побачити, що відбувалося; тому я заліз на горище. На горищі я знайшов двох чоловіків і дружину одного з них. Вони працювали кравцями. Вони приходили на поліцейську станцію шити німцям одяг. Їх звали Фрайвальди. Вони були добрими друзями нашої сім'ї. У них виникла така ж ідея, як у мене – щодо сховку тут. Вони вважалися найкращими кравцями у місті. Близько 2 години дня ми помітили, як гестапівці спаковувалися, щоб покинути гетто. Раптом ми побачили, що гестапівці схопили трьох чоловіків. Один з них був моїм шкільним товаришем, якого звали Шнапс. Іншого чоловіка звали Ротенберг¹⁹, імені третього чоловіка я не пам'ятаю. З вікна горища ми бачили, що трьом чоловікам наказали впасти на коліна. Коли гестапівці знімали свої рушниці, мій друг Шнапс та інший чоловік утекли. Гестапівці застрелили Ротенберга і побігли за моїм другом та іншим чоловіком. Вони спіймали обох,

¹⁵ [Підрахунок акцій у Рогатині різниться поміж врятованими євреями та дослідниками, залежно від тяжкості агресії та кількості людей – постраждалих, депортованих або загиблих. – ред.]

¹⁶ Найбільш шановане єврейське свято, День спокути, що відзначається постом та молитвами.

¹⁷ Священна молитва, що промовляється у синагозі напередодні Йом Кіпура.

¹⁸ Таліт ("tallith" – однина, "tallithim" чи "tallithot" – множина) – це шаль з облямованими кутиками, яку єврейські чоловіки накидають на плечі під час молитов.

¹⁹ Він був братом молодої жінки, яку, як я згадував, вбили раніше.

привели їх назад і застрелили. В околиці знаходилася католицька церква; ми бачили католицьких священиків, які спостерігали за цим випадком і сміялися.

Нарешті гестапівці покинули гетто. Я не пригадую, того дня вони прийшли зі Станіславова чи з Тернополя. Вночі ми повернулися до нашого дому. Наступного дня нам повідомили, що людей, яких спіймали під час операції Йом Кіпур, відвезли на залізничну станцію та депортували до винищувального табору у Белжеці.

На щастя, наша сім'я врятувалася у нашій оригінальній схованці.

Третя акція – грудень 1942 року

Після акції у день Йом Кіпура життя проходило у страху. Кожного дня ходила чутка, що гестапівці повернуться. Кілька разів впродовж дня ми бігли до сховку. Я досі продовжував працювати електриком на поліцейській станції.

У середині жовтня 1942 року область гетто була зменшена. Ми мусили перебраться до іншого будинку. Цей будинок належав сім'ї на прізвище Шнекруц.²⁰ Він не був достатньо великим для усієї сім'ї. Деякі члени нашої сім'ї переїхали у будинок, власником якого був доктор Мельник, у якого було два будинки, розташовані у області гетто.

Я захворів на тиф і у мене дуже піднялася температура. Більшість часу я був непритомний.

Вранці вівторка 8 грудня 1942 року гестапо з Тернополя увійшло у наше гетто. (Голова гестапо у Тернополі був вбивцею на ім'я Мюллер). Гестапівці зачинили усі виходи з гетто. Усе відбулося дуже швидко. Моя мама і брати притягли мене у сховок у домі Шнекруца. У цьому домі знаходилося два сховки – горище і підвал. Колись я допомагав викопати сховок у підвалі. Я не знав, що проводилася акція; я також не знав, що мене тягнули на горище. Люди у домі вирішили, що дорослим слід заховатися на горищі, а малі діти зі своїми матерями – у підвалі. Через те, що малі діти не можуть сидіти тихо і переважно створюють шум, подумали, що їх буде важче почути ззовні, якщо вони перебуватимуть у підвалі. Моя тітка Малка Альтман та її донька Клара сховалися у підвалі разом з іншими жінками та дітьми нашої сім'ї.

Я прийшов до тям на горищі; у мене розпочалася гарячка. Спочатку я не знав, де знаходився. Мої губи були сухі і мені потрібна була вода. Але коли я побачив, що відбувалося та маму і братів, то сидів тихо. Раптом, крізь тріщини у підлозі, ми побачили, як гестапівці витягали людей із підвалу. Ходила чутка, що єврейські поліцейські вказали німцям на місце сховку у підвалі, де переховувалися матері й діти, включно із членами нашої сім'ї. Гестапівці відвели їх до залізничної станції, посадили у вагони для худоби та депортували до винищувального табору Белжець. Гестапівці подумали, що підвал був єдиним місцем у домі, яке використовували для сховку, тому вони більше не обшукували будинок.

У інших будинках сховки були настільки переповнені, що багато маленьких дітей задихнулося; у деяких з цих місць (бункерах) не було достатньо повітря. Відомий випадок, коли мати намагалася змусити дитину припинити плакати, коли гестапівці були у домі – як наслідок, дитина задихнулася.

До кінця дня понад 1000 євреїв було спіймано та депортовано до винищувального табору Белжець.

²⁰ [Ймовірно, це сім'я Шнікраут з Рогатина. – ред.]

Ліквідація рогатинського гетто – 6 червня 1943 року

Після акції в грудні 1942 року у гетто панував похмурий настрій. Ми чули, що у навколишніх містах не залишилось євреїв. Ми відчували, що наш кінець наближався. У травні 1943 року ми чули, що гестапо оточило гетто у Перемишлянах (місто близько за 30 км на північ від Рогатина) і жорстоко вбило там усіх євреїв. Євреї у перемишлянському гетто були менш підготовлені, аніж ми. Тому гестапо зазнало там успіху і ліквідувало гетто за один день. Ми подумали, що після перемишлянської різни ми станемо наступними. Перемишляни належали до Львівської області (регіону). Ми належали до Станіславівської (тепер – Івано-Франківської) області (регіону), яка перебувала під іншою адміністрацією. Це й була причина, чому ми були врятовані на декілька тижнів. Після перемишлянської різни ми сиділи у наших сховках цілодобово. Було багато хибних тривог.

Вранці 6 червня 1943 року, що припало на перший день Шавуот²¹, наше гетто оточило гестапо. Ми чули постріли. Ми знали, що прийшов наш кінець. Ліквідація рогатинського гетто розпочалася. Якось я завжди планував, що коли цей час настане, то візьму мою сім'ю і побіжу до сховку Шіє Глоцер (сім'я Лусі); але коли все розпочалось, я знав, що ми не могли цього зробити. Гестапівці були усюди у гетто. Я, мама, брати та декілька моїх кузенів побігли назад у наш сховок (горище нашого будинку). Цей сховок (я його називав бункером) не міг прихистити стількох людей, бо людей назбиралося з цілого гетто. Деякі люди зайшли ззовні – в них уже стріляли. Вони кричали від болю; повсюди виднілася кров. Було важко дихати. Панував повний хаос.

Я знав, якщо ми там залишимося, то помremo. У сараї знаходився інший сховок; наверху сараю було горище. Я побіг до цього горища разом із середущим братом та кузенком. Ми хотіли побачити, чи вдасться там сховатися. Коли ми вилізли нагору, там вже ховались люди. Було багато людей із навколишніх міст. Я хотів, щоб мама та наймолодший брат, які тоді перебували у сховку у сараї, піднялися сюди. На жаль, гестапівці вже спустились вниз і я не зміг до них дістатися. Я дивився вниз з горища, щоб побачити, що відбувалося. Гестапівців супроводжував українець на прізвище Мельник²². Він вільно розмовляв їдишем. Він вигукнув їдишем: “Євреї, виходьте, акція завершилася”. Вони усі вийшли, включно із моєю мамою, моїм наймолодшим братом Моше Емануелем та моїми кузенами. Їх усіх застрелили гестапівці – я бачив це з горища.

Моїй матері Тобі Глоцер було 45 років, а моєму братові Моше Емануелю – 13, коли їх так жорстоко вбили німці. Мама була дуже люблячою людиною, відданою дружиною та матір'ю, яка, незважаючи на багато проблем і труднощів, утримувала чистий дім та завжди перевіряла, чи її сини добре погодовані та вдягнені. Вона мала надзвичайний талент до виробів ручної роботи – виготовляла красиве мереживо і в'язала гачком штори. Вона походила із аристократичної сім'ї; була насправді визначною жінкою, доблесною жінкою (айшес хаїл). Я

²¹ Шавуот – єврейське свято, що вшановує відкриття Закону на горі Сінай. [У більшості мемуарів та історичних записів повідомляється, що 6 червня було першим днем цієї акції, але першим днем Шавуоту у 1943 року була середа, 9 червня. Декілька інших людей, які врятувалися, також пригадують, що акція співпадала із Шавуотом, можливо, через те, що тривала три дні. – ред.]

²² Після війни він зник і його вже ніколи не знайшли.

обожнював свого маленького братика Моше Емануеля. Він був дуже розумним хлопчиком і дуже добрим учнем у школі. Деякі свої табелі він надсилав нашому батькові до США. Зараз ці табелі зберігаються у Національному меморіальному музеї Голокосту у Вашингтоні. Як я вже згадував, він ходив за мною повсюди, проте я не заперечував, бо дуже сильно любив його. Для мене було надзвичайно шокуєче і жахливо боляче, коли його вбили на моїх очах.

Мій середущий брат, який був зі мною, розпитував мене, чому ми не йшли забрати маму і брата. Він не бачив того, що бачив я. Коли я не відповів, він зрозумів. На нього напала істерика; я мусив його заспокоїти.

Ми сиділи на тому горищі наступних декілька днів без їжі. Я не міг спуститися, щоб витягнути тіла матері та брата, тому що гестапівці були всюди. Роздивившись якнайдалі, я помітив, що тіла лежали повсюди. Одного дня сильно дощило, ми спустилися з горища вночі та прокралися у будинок, щоб знайти їжу. Було тихо. Ми вирішили поглянути, чи у гетто досі були люди. Ми зайшли у будинок. Він був повний диму. Сім'я, що мешкала тут, називалася Мейлмен. Ми почали кричати про пожежу, однак батько тієї сім'ї відповів, що це він підпалив будинок. Він сказав, що він та його сім'я радше згорять, аніж будуть застрелені гестапівцями. Цей будинок належав торговцю яйцями на прізвище Шорс. У підвалі будинку був сховок. Ми спустилися; я постукав у двері, але ніхто не відповів. Люди не хотіли, щоб дим проник у підвал. Коли я вигукнув своє ім'я, вони відчинили двері. Моя кузина Клара Глоцер (сестра Тоні Чекай) була там. Там також перебували й інші люди, яких я знав. Я пам'ятаю дівчину на прізвище Стриєр, яка також була там. Місце почав заповнювати дим.

Ми знали, що треба вибиратися з цього будинку. Вночі, коли йшов сильний дощ, я забрав їх всіх із собою у сховок на горищі над хлівом.

Наступної ночі ми покинули гетто.

Переховування після ліквідації рогатинського гетто, червень 1943 року

Ми продовжували йти до околиць міста, уникаючи місць, де нас могли побачити. Ми прийшли до частини Рогатина, яка називалася Бабинці; тоді ми розділилися. Дівчина на прізвище Стриєр і лікар з дружиною на прізвище Кудіш пішли до неєвреїв, яких вони знали. Я, мій брат, моя кузина – Клара Глоцер та кузен – Йосі Альтман, за пропозицією Клари Глоцер, вирушили до поляка на прізвище Сікорські. Клара сказала нам, що вона повинна була зустрітися із своїм хлопцем Хаїмом Блаустайном у будинку поляка. Про це було домовлено перед ліквідацією гетто (я не знав про це). Хаїму Блаустайну все ж не вдалося туди прийти; найімовірніше, його вбили під час ліквідації гетто. Клара Глоцер сказала нам, що у будинку Сікорського знаходився сховок, отож ми відправилися у тому напрямку. Прийшовши туди, Клара дуже збентежилася, оскільки Хаїма Блаустайна не було. Чоловік на ім'я Янкел Оустер перебував там – він чекав на свою дівчину. Вона також не прийшла. Він припустив, що її так само вбили під час ліквідації гетто.

Ми залишилися у будинку Сікорського у сховку, що він приготував. Він дав нам трохи їжі. Після п'яти днів він сказав нам, що його дружина дуже боялася переховувати євреїв під власним дахом, оскільки німці були повсюди навколо будинку. Він міг щонайбільше залишити трьох людей. Ми вирішили, що Клара Глоцер, мій брат Шмуель (Міко) і Янкел Оустер залишаться у Сікорських. Я сказав їм, що ми з кузеном Йосі відправимося на пошуки іншого сховку у ближніх лісах. Коли я б знайшов місце, я б прийшов по них чи відправив би когось, хто привів їх до мене. Я пам'ятав навколишню місцевість – я завжди ходив туди з нашою допомогою, щоб купити корову. Бачив дуже густі ліси. Я усвідомлював, що ці ліси будуть хорошим місцем сховку. Також пригадував, що деякі мої дуже добрі шкільні друзі (українці) жили по дорозі до лісів. Коли ми прийшли до дому цих друзів, вже була перша ніч. Ми постукали у двері, та коли вони побачили нас, почали кричати: “Забирайтесь звідси або ж ми покличемо німців спіймати вас”. А я вважав їх своїми найкращими друзями.

Тоді я зрозумів, що нам ніхто не допоможе; ми мали добратися до лісів. Було темно, але звідкись ми знали, що йдемо у напрямку лісів. Добравшись до околиць міста, ми зустріли деяких людей з гетто; у них виникла така ж ідея – йти до лісів. Ми продовжили наш шлях разом. Ми намагалися уникати центри сіл. Ми прийшли до околиць села, що називалося Пуків. Один молодий українець їхав на велосипеді у нашому напрямку. Ми запитали його, як пройти; він засунув собі пальці до рота і почав свистіти та кричати: “Євреї тут”. Ми почали розбігатися у різних напрямках.

Раптом я зрозумів, що повністю сам; я не бачив нікого з групи. Я обійшов навколо села Пуків і помітив, що знаходжусь на правильній дорозі, що веде до лісів. Я дуже налякався, оскільки був сам. Пагорб – я заліз. Я був дуже втомлений та заснув під деревом. Прокинувшись, я побачив вже денне світло; я був у селі Чесники. Усвідомлював, що мене досить легко побачити із села через те, що я перебував на пагорбі. Я почав думати, у якому напрямку йти далі. Раптом, розглядаючись навколо, я побачив свого кузена Йосі Альтмана і молодого чоловіка, що наближались до мене. Я був дуже щасливий. Нам слід було бути обережними, бо був день. Німці часто ходили цієї дорогою – вона вела до Росії.

Ми побігли у кущі та сиділи там впродовж дня. Коли почало темніти, ми намагалися вирішити, куди йти далі. Оскільки молодик, який був з нами, був родом із села Верхня Липиця, ми вирішили вирушити у тому напрямку. Прийшовши до околиць Верхньої Липиці,

ми почувались голодними, втомленими і наляканими. Ми також були дуже спраглими: пили воду з брудних калюж. Я був переконаний, якщо ми почекали б довше, то померли б від голоду. І вирішив, що поки у мене ще залишились сили, я піду у село пошукати їжу. Я настільки ослаб, що міг ледве йти. Я дістався до першого будинку у селі. Жінка готувала у кухні. Вона виймала паляниці (вид українського хліба) з печі. Стояв горщик, повний звареної картоплі та буряків. Я почав їсти. Жінка не поверталася від печі. Я зняв наволочку з подушки і наповнив її їжею. Вона досі не сказала ні слова. Я взяв цю їжу своєму кузенові та молодому чоловікові. Мені було шкода, що я не мав грошей, щоб заплатити тій жінці за їжу. Мій кузен та молодий чоловік почали їсти дуже швидко; я боявся, що їм стане погано. Чомусь у мене було дуже добре передчуття щодо тієї жінки. Я побачив у її очах, коли вона глянула на мене, що їй було шкода мене і вона не скривдить мене. Наступного дня я повернувся до того ж будинку за їжею. Коли я увійшов, кухня була повна їжі, наче жінка знала, що я повернуся. Вона навіть подала мені ще одну наволочку, аби я міг спакувати ще їжі. Оглядаючись назад, розумію, що ця жінка врятувала три життя. Перед тим як прийти до її дому, ми троє думали про те, щоб здатися німцям, аби вони нас застрелили.

До того, як я покинув дім цієї жінки, вона розповіла мені, що чоловік на ім'я Сухар Гаузер, його донька Дзюня та його син Лонек переховувалися у селі Верхня Липиця. Я знав Сухара та його сім'ю ще з гетто. Їх відправили з Верхньої Липиці, де вони жили до війни, до рогатинського гетто. Коли я повернувся із їжею та розповів кузену і молодому чоловіку те, що жінка розповіла мені, молодий чоловік надзвичайно схвилювався і вигукнув із радістю: "Сухар Гаузер – мій дядько". Тож ми вирішили: коли стемніє, ми підемо до місця, де переховувалися Сухар та його сім'я. Німців можна було побачити по усьому селі. Ми дуже боялися – не лише німців, але й українців. Більшість шляху ми мусили повзти. На щастя, жінка детально описала місце, де ці люди ховалися. Вони перебували у хліві, ховаючись під сіном та соломою. Спочатку, коли ми покликали їх, ніхто не відгукнувся. Тоді молодий чоловік вигукнув: "Дядьку Сухаре!" та сказав йому своє ім'я (я не пам'ятаю, як його звали); вони виглянули з-під сіна і сказали нам пробратися туди також. Раптом зайшов власник хліву. Його звали Дубський. Він знав, що Сухар та його сім'я ховаються у хліві. Але, побачивши нас, він не міг повірити, що нам вдалося пробратися до його хліву. Він одразу приніс нам їжу. Ми бачили його доброту; ми відчували, що він хотів на допомогти. Нам було шкода його через те, що ми поставили його в скрутне становище. Німці були в усьому селі. Він мав велику сім'ю. Я розповів Сухару про жінку, яка дала нам їжу і сказала, де вони переховуються; Сухар відповів нам, що ця жінка – іншої релігії. Вона належала до свідків Єгови (польською – *Sobotnicy*)²³. Сухар мовив, що Дубський сповідував ту ж віру, що і ця жінка. Навіть сьогодні я відчуваю, що своїм життям завдячую цим добрим людям. Вони зробили так, щоб я вижив у найтяжчі часи.

²³ [Ця виноска може спантеличити різні групи християнських протестантських пацифістів та відмовників за ідейними міркуваннями у релігії: свідки Єгови (польською – *Świadkowie Jehowy*) проти рухів "суботників" сьомого дня – таких, як Адвентисти сьомого дня і Церква Божих послідовників сьомого дня (польською – *Kościół Chrześcijan Dnia Sobotniego*, яких іноді називають ще "*sobotnicy*"). Вона може стосуватися "суботників" – християн, що прийняли Закон Мойсея і суботній Шабат і мали певну спорідненість з юдаїзмом, однак нам не відомо про присутність "суботників" у східній Польщі. – ред.]

Ми перебували у хліві Дубського впродовж двох тижнів. Він дуже хотів допомогти нам – але й також дуже боявся. Ми відчували, що ми поставили під загрозу життя його і його сім'ї. Він повідомив нам, що дізнався про те, що єврейські люди із рогатинського гетто ховалися у лісах села Лопушня. Гаузери залишилися, але я, мій кузен та молодий чоловік (Гаузерів племінник) відправилися у напрямку Лопушні. Всюди були німці. Ми були переконані, що живими до Лопушні не дійдемо. Помітивши кукурудзяне поле із дуже високими стеблами кукурудзи, ми вирішили залишитись у ньому. Вночі ми пішли у село. Вкрали трохи їжі у фермерів, поки вони спали. Ми навіть вбили курчат і розпалили посеред ночі вогонь, аби їх приготувати. Ми сиділи у кукурудзяному полі – аж поки одного дня почули голоси і шум, що наближалися до нас. Ми зрозуміли, що фермери йшли вирізати кукурудзу. Поблизу знаходилась дуже маленька лісова місцевість – ми побігли туди сховатися. Пробили там декілька днів. Одного дня ми побачили польського селянина неподалік від місця, де перебували. Щось нам підказувало, що селянин нас не зрадить. Ми запитали його, як безпечно дістатися до Лопушні. Він сказав нам, як. Він також розповів, що єврейські люди там переховувалися. Нам потрібна була ціла ніч, аби добратися до лісів Лопушні.

Переховування у лісах Лопушні та Чесників, липень 1943 року

Ми досягли лісів Лопушні ще за дня; до яких прилягали ліси Чесників. У селі Лопушня здебільшого мешкали польські фермери – на відміну від села Чесники, де єдиними мешканцями були українці. Прибувши до лісів, ми були вражені: там перебувало близько 180 людей з рогатинського гетто. Я розглянувся і відчув безпеку. Ліси були густими, а ми у них знаходилися досить глибоко. Роздобути їжу було нелегко, але якось уночі нам вдалося дістатися до полів, прилеглих до лісів, де фермери зберігали картоплю та овочі. Неподалік від місця, де ми ховалися, протікав невеликий водоспад, що забезпечував нас водою для пиття та вмивання. Проте дуже важко було дотримуватись усіх гігієнічних вимог. Вдень і вночі нас мучили воші.

Однак наше “мирне існування” тривало недовго. Якимсь чином українці з села Чесники дізналися, що євреї переховувалися у лісах – вони повідомили німцям. Одного разу впродовж місяця липня 1943 року о 7 годині ранку українці з Чесників разом із німцями оточили нас і почали кричати: "Verfluchte Juden" (прокляті євреї) та стріляли в усі напрямки. Я почав бігти. Мій двоюрідний брат Йосі Альтман слідував за мною. Мій шкільний друг Г'юне Воль біг позаду нас. Я повернувся: українці переслідували нас, почув постріли та не бачив свого кузена, але я бачив, як падали люди, яких застрелили. Мій шкільний друг Г'юне Воль впав – його застрелили. Тоді я зашпортався об гілку, впав і не рухався. Я відчув, як хтось копнув мене. Я не знав, чи це був українець, чи німець. Вони думали, що мене застрелено. А я просто лежав там – із заплющеними очима і не рухався. Я почув, що вони йшли геть від мене. Не поворухнувшись, я розплющив очі. Навколо мене повсюди лежали мертві люди. Я більше не чув пострілів. Було близько другої години дня. Запевнившись, що німці та українці пішли, я вибіг з лісів у ближні поля. Побачивши рів, я стрибнув у нього.

Раптом я побачив, що фермери, які працювали у полях, наближались до мене. Найбільш ймовірно, вони побачили, як я втікав із лісів та застрибнув у рів. Їм було відомо, що відбувалося у лісах. Підійшовши ближче, вони сказали, що вб'ють мене. Я їм відповів: “Перекоаний, якщо ви маєте Бога у серці, ви не вб'єте мене, але якщо не маєте – можете вбити мене, проте перед тим, як це зробити, будь ласка, дайте мені попити”. Я помітив, що на своїх поясах вони мали бляшанки з водою і камінь для заточування своїх інструментів (сербів та кіс). Вони зняли бляшанки з поясів і дали мені попити; вода була чорна, але я пив її. Я був певен, що прийшов мій кінець. Мені не було лячно, я змирився з тим, що маю померти. На мій подив, коли я попив воду, вони покинули мене і продовжили працювати у полях. Я залишився лежати у рові. Я помітив, що вони готувались йти додому, бо пакували свої речі. Тоді побачив, що вони йдуть у мій напрямок. Я був переконаний, що вони йшли вбити мене. Я здивувався, коли вони принесли мені їжу та пішли.

Я дочекався, доки не стемніло і тоді помалу повертався до лісів. Ще до цих вбивств у лісах, аби впізнавати один одного, ми встановили між собою своєрідний свист. Тому, повертаючись до лісів, я продовжував видавати цей звук. Я почув, як хтось відповідав мені тим самим звуком. Вони запитали моє ім'я і я відповів. Вони вийшли з-під кущів. Це було шестеро людей, а поміж ними – мій кузен Йосі Альтман. Йосі розповів мені, що він бачив, як застрелили племінника Сухара Гаузера, який був з нами увесь час.

Переховування у лісах Підвисокого – кінець липня 1943 року

Повернувшись до лісів, ми боялися піти до нашого попереднього сховку, де відбулися вбивства німців та українців. Ми вирішили перейти на іншу сторону Лопушні, де розташовувалися ліси Підвисокого. Село Підвисоке населяли здебільшого польські фермери. Один будинок знаходився неподалік від лісів. Ми спробували постукати у двері. Польський фермер (я забув його ім'я) відчинив двері. Спочатку, побачивши нас, він дуже боявся впускати нас. Потім він подивився на нас, перехрестився і впустив. Він дав нам хліб і молоко. Той хліб і молоко оживили нас. Ми поцілували його руки і він почав плакати разом з нами. Ми сказали йому, що ховатимемось у лісах Підвисокого декілька днів. Ліси Підвисокого не були такими густими, як ліси Лопушні. Ми знали, що зрештою нам доведеться піти. Кожного вечора він приносив нам їжу. Одного вечора, коли він прийшов, то сказав нам, що наступного дня поїде у Рогатин по справах, тому нам не варто чекати на нього з їжею. Але він приніс нам достатньо хліба, якого вистачило б до наступного дня. Почувши, що він їде до Рогатина, я благав його зайти у будинок, де я залишив своїх брата Самуеля (Міко) і кузину Клару Глоцер (сестру Тоні Чекай). Коли я йому повідомив, що вони знаходилися у будинку Сікорського, він знав, як дістатися туди. Я просив його сказати братові прийти разом з ним, щоб приєднатися до мене у лісах Підвисокого.

Повернувшись наступного дня, польський фермер сказав мені, що бачив мого брата і кузину. Брат відповів, що незабаром прийде і приєднається до мене. У мене склалось враження, що брат не довіряв польському фермеру. Я навіть сказав польському фермеру, що якщо залишу ліси Підвисокого, то завжди повідомлятиму йому про своє місце перебування, якби прийшов мій брат. Після визволення я дізнався, що за два тижні до цього чоловік, який ховав їх у власному будинку після того, як вони покинули Сікорського, зрадив їх. Моїх брата Самуеля (Міко) і кузину Клару Глоцер вбили німці перед визволенням. Деякі люди, які знали мого брата, розповіли, що він завжди про те, що мав брата у лісах Підвисокого і планував приєднатися до нього. На жаль, йому так це й не вдалося.

Моєму брату Самуелю (Міко) було 17, коли його вбили. Він був дуже розумним хлопцем. Я рівнявся на нього, хоча він був молодший за мене. Він був відмінним учнем. Коли батько відправився до США, він працював на маминого брата, Морріса Барбана, який працював адвокатом. Мій дядько часто казав матері, що брат – природжений адвокат. Я завжди сподівався, що після визволення він виживе. Але так не трапилося. Дізнавшись, що сталося з ним після визволення, я повідомив ім'я українця, який здав мого брата німцям (я не пам'ятаю його імені), радянській владі. Радянське керівництво депортувало зрадника у Сибір.

Ми переховувалися у лісах Підвисокого близько двох тижнів. Врешті польський фермер повідомив із жалем, що йому дуже важко допомагати нам. Ми й не знали, що він прихистив єврейську сім'ю у своєму домі. Їх звали Ахт, у них було немовля. Я підтримував зв'язок з сім'єю Ахт після війни. Вони емігрували до Ізраїлю. Минулого року пан Ахт помер.

Чергове переховування у лісах Лопушні, осінь та зима 1943 року

Після переховувань у лісах Підвисокого ми дізналися, що сім'я на прізвище Воль досі ховалася у лісах Лопушні, тому ми вирішили, якщо вони досі там, то повертатись – безпечно. Ліси Лопушні були густі, отож, ми перебували б у більшій безпеці. Ми повернулися до того ж місця, де відбулася різанина. Ми не побачили жодних тіл. Виявилось, що людей, яких вбили там, згодом поховали у лісах. Ми жили у страху, але були більш обачними, аніж до цього. Вночі ми ходили у поля по картоплю. Ми спіймали кролів – вони були дуже доброю поживою.

Якось я прокинувся у своєму сховку вранці у серпні 1943 року. Раптом я відчув, як щось торкалося моєї стопи. Я розплющив очі та побачив німецького солдата. Я тихо молився. Я чув, як люди промовляли цю молитву перед тим, як їх застрелили. Якщо я правильно пам'ятаю, це була "Шма, Ізраїль" (Слухай, Ізраїлю!)²⁴. Несподівано німецький солдат сказав нам: "Не бійтеся мене (Hab keine Angst), я такий, як і ви". Спочатку я подумав, що він – єврей у німецькій формі. Вийшовши зі сховку, я почав з ним розмовляти. І зрозумів, що він насправді – німецький солдат. Він розповів нам, що разом з іншими німецькими солдатами покинув німецьку армію біля Києва. Вони всі розійшлися у різних напрямках. Він з'ясував, що євреї переховувалися у лісах, тому вирішив приєднатися до них. Його звали Карл. Він сказав, що Гітлер – божевільний, йому ніколи не виграти війну. Отож Карл хотів залишитися з нами – ми дозволили. Ми почувалися безпечно з ним, бо він мав рушницю. Тим часом Карл закохався у єврейську дівчину, яка ховалася з нами. Її звали Суня. Її сім'я прибула до Рогатина під час радянської окупації. Члени її сім'ї були строго ортодоксальними євреями. Її батько й дідусь були рабинами, а матір носила перуку. Суня була вродливою дівчиною.

Ми пробули разом до зими 1944 року. У лютому 1944 року ширилась чутка, що німці збиралися прийти до лісів Лопушні. Карл і Суня пішли – до села Підвисоке. Ми залишалися у лісах Лопушні. Сильно сніжило, усе вкрилося глибоким снігом. Ми знали, що німці не зможуть прийти до лісів Лопушні. На жаль, німцям вдалось прийти у ліси Підвисокого, де ховалися Суня та Карл; вони думали, що німці відправляться до лісів Лопушні, але не Підвисокого.

Ми дізналися, що німці вистежили Карла та Суню. Німці відкрили вогонь. Карл відстрілювався (він забрав рушницю з собою). Суню підстрелили першою. Фермери розповіли нам (вже пізніше), що Карл був дуже сміливим. Він підстрелив і вбив багатьох німецьких солдатів. Коли його поранили, Суня була ледь живою. Карл застрелив Суню, а тоді й себе.

Суня та її сім'я жили у рогатинському гетто у будинку, що знаходився біля моїх кузенів – Лусі та Розі Глоцер. Бувало, я бачив Суню з сім'єю у гетто. Їй не дозволялося дивитися на хлопця – настільки ортодоксальними вони були. Німецький солдат, Карл, був дуже гарний та високоосвічений. Суня знала, що її батьки вже були неживі. Вона бачила у Карлі свого захисника, вона без тями закохалася у нього та померла разом із ним.

Як я й передбачав, німці не прийшли до лісів Лопушні. Усе вкрилося глибоким снігом. З

²⁴ Перші слова єврейського визнання віри, що проголошують абсолютну єдність Бога. Промовляються у щоденних молитвах та перед смертю.

одного боку, снігопад був перевагою для нас: коли ми йшли у село по їжу, наші слід відразу накривав сніг. Вжити було надзвичайно важко, у нас не було теплого одягу. Мій кузен Йосі Альтман і я ділили одну пару черевиків. Ми їх по черзі взували. З нами ще ховався чоловік, якого звали Грінберг. У нього була дружина. Оскільки він мав черевики, то ходив зі мною у село по їжу.

Трагедія у нашому сховку у лісах Лопушні, березень 1944 року; повернення до лісів, квітень 1944 року

Одного ранку на початку березня 1944 року я прокинувся і згадав, що наш мішок, який ми використовували, щоб носити картоплю, порвався. Через те, що у нас була лише одна пара черевик, Грінберг і я покинули наш сховок, мій кузен і дружина Грінберга залишилися у ньому. Ми пішли до сховку Волів – бо знали, що там була голка з ниткою. Місце Волів знаходилось приблизно за 2 км від нас. Ми почали зашивати мішок. Раптом почули постріли. Через відлуння у лісах важко було розрізнити, з якого напрямку йшли постріли. Чомусь у мене було передчуття, що вони лунали зі сторони нашого сховку.

Ми почали повертатися, але були дуже обережними. Підійшовши ближче, ми побачили українця, який був вдягнений у форму. Ці українці називали себе “бандерівцями”²⁵ у честь їхнього лідера Бандери. Їхньої місією було знищити поляків та євреїв.²⁶ Він помітив нас і почав стріляти. Ми бігли. Він продовжував стріляти, але не побіг за нами. Ми знали, що їх було більше у місці сховку. Сніг навколо сховку був заплямований кров’ю.

Ми побігли до Волів і розповіли їм, що трапилося. Я поглянув на пальто, в яке був одягнений, – воно було пронизане спаленими дірками від куль. Кулі не досягли мене, бо пальто було завелике на мене. Ми втекли з Волями до рову. Глибоко в серці я знав, що всі інші були мертві, включно з моїм кузеном Йосі Альтманом, дружиною Грінберга та близько 14 людьми, які ховалися з нами.

Йосі Альтману було 18. Ми були дуже близькими. Все наше життя ми жили у одному будинку. Його матір Малка Альтман була сестрою мого батька. Його батько Макс Альтман емігрував до США разом із моїм батьком. Йосі був чудовим учнем. Бувши з ним, я все ще відчував, що маю сім’ю. Після цієї трагедії я почувався цілком самотнім.

Коли стемніло, ми вибігли з лісів на околиці села. Помітили будинок та постукали у двері. Ніхто не відповів. Ми зайшли всередину. Будинок не був зайнятий. Ми переховувалися там близько 2 тижнів. Одного дня повернувся власник – це був поляк. Побачивши нас, він

²⁵ [*Banderowce* (більш вживано – *Banderowcy*) – польський варіант написання українського слова “бандерівці” – або *Banderites* англійською – що названі за Степаном Бандерою, лідером загалом молодшої та більш радикальної фракції Організації українських націоналістів (ОУН) від 1940 року. Термін вживався як опонентами, так і прихильниками ОУН-Б/ОУН-Р. – ред.]

²⁶ [Така характеристика часто з’являється у єврейських мемуарах воєнної доби; повна історія – значно складніша. Основна мета ОУН та усіх українських націоналістичних організацій полягала у створенні нерадянської незалежної української держави. Розкол під час війни всередині ОУН щодо політики й стратегії призвів до різних дій та жорстокого внутрішнього конфлікту. Деякі воєнізовані партизанські дії були по-різному спрямовані на радянців та нацистів та будь-кого, кого вони розглядали як колабораціоністів з іноземними окупантами, включаючи певних місцевих поляків, євреїв та українців. Своєю чергою, бандерівців та інших націоналістів вистежували та вбивали як радянські, так і німецькі сили, у тому числі й в Рогатині. Ті зіткнення, описані у цих мемуарах, були водночас реальними та смертельними. Історики в Україні, в інших країнах Європи та у Північній Америці, такі як, наприклад, П.Р. Магочі, Т. Снайдер, І.-П. Химка, П.А. Рудлінг, задокументували та проаналізували (і досі це роблять) більшу та складнішу картину. – ред.]

налякався дужче, аніж ми. Він сказав нам, що ми можемо залишатися у будинку, тому що він мешкав у Лопушні; час від час він навідувався до цього будинку.

Приблизно у квітні 1944 року, коли сніг почав топитися, ми повернулися до лісів. Чомусь ми почувалися безпечніше у лісах, незважаючи на все, що там трапилося. Існувала постійна проблема з їжею. Ми їли одну страву на день, трохи хліба та картоплину. Нас тримала на ногах хороша новина про війну, що ми почули від поляків. Вони розповіли нам, що російська армія наблизилася до Тернополя, за якихось 70 км від нас. Новина вселяла надію, що, можливо, ми виживимо.

Однієї ночі, наприкінці квітня 1944 року, ми спробували піти у село. Мешканцями села були поляки. Зокрема, один поляк (не пригадую його імені), допомагав нам з їжею. Якби не він, ми б померли з голоду. У селі були й інші поляки, які допомагали нам добрим словом про війну, що давало надію. Конкретно цієї ночі, коли ми йшли у село, ми почули постріли, несподівано ми побачили полум'я вогню. Українці дізналися, що поляки допомагали євреям. Вони застрелили поляків і спалили їхні доми. Серед застрелених були діти й старші люди. Ми були справді шоковані. Оскільки ці люди втратили життя через нас, ми почувалися винними. Побачивши їх застреленими навколо їхніх спалених домів, ми відчували лють та огиду. Ми мали передчуття, що наше випробування підходило до кінця. Люди, які допомагали нам, не мали бути покарані. Якось я відчував серцем, що буду змушений помститися за все, що сталося. Я знав, що мені нічого втрачати. На той час я все ще сподівався, що мій брат Самуель живий.

Ми повернулися до лісів. Одного дня, печучи картоплю, ми почули шум літаків над нами. Літаки почали стріляти (вочевидь, коли побачили дим), але на нашу велику радість, ми зауважили російську зірку на літаках. Ми знали, кінець наших життів, як тварин у втечі, наближався. З дня на день ми чекали почути від польських людей, що радянська армія – поруч. Нам слід було бути дуже обачними, бо ми знали, що бандерівці лютували. Вони знали, що у них обмаль часу, тому намагалися влаштувати якнайбільше побойщ. Приблизно наприкінці травня 1944 року радянська армія почала просуватися дуже швидко у нашому напрямку від Тернополя. Ми все ще ховалися, надіючись, що радянська влада дістанеться до нас швидше, аніж бандерівці. Ми переходили з місця на місце, намагаючись перебувати у безпеці.

Прибуття радянської армії у село Лопушня, 6 червня 1944 року²⁷

4 та 5 червня 1944 року ми почули постріли. Ми припустили, що бій відбувався дуже близько від нас. 6 червня 1944 року стрілянина вщухла. Ми відправили молодого хлопця у село. Йому було 10. Його звали Кімел. (У 1970 році, коли я вирушив до Канади, щоб відвідати церемонію Бар-Міцва сина моєї кузини Лусі Глоцер Філіпа, Кімел приїхав побачити мене. Дивовижно, він не пам'ятав або ж заблокував свій розум від того, що трапилося з нами впродовж тих часів). Він був дуже молодий, тому не боявся піти у село. Ми з нетерпінням чекали його повернення.

Раптом ми побачили, як він біг і кричав до нас вийти зі сховку. Ми заледве усвідомлювали, що він говорив. Але побачивши його радісне обличчя, ми знали, що він йшов із добрими новинами. Заспокоївшись, він розповів нам, що російські солдати визволили село Лопушня. Всі ми почали плакати, не вірячи, що ми – вільні. Ми почали бігти дуже швидко до села. Досі нам слід було бути обачними, щоб нас не спіймали бандерівці.

Коли ми нарешті увійшли у село Лопушня, то наблизились до російських солдат. Ми сказали їм, що ми – євреї та що трапилося з нами. Чомусь вони не видавалися враженими чи здивованими тим, що ми їм розповідали. Сидячи у лісах, ми часто говорили між собою, якщо ми виживимо за будь-яких обставин, то передбачали, що люди ставитимуть нас на п'єдестал, жалітимуть та намагатимуться допомогти. Але зараз, коли ми були вільні, ми переповідали нашу історію солдатам, які були нашими визволителями, – а вони просто дивилися на нас порожніми поглядами.

Пізніше ми дізналися причину їхньої відповіді нам. Вони також втратили більшість тих, кого любили через кігті німецьких варварів. Вони поділилися з нами випадком, як перед їхніми очима спалили село з людьми живцем, розповіли про винищення німецькими тваринами перед відступом і про тисячі російських цивільних, які були вбиті. Тоді ми зрозуміли, що ми не єдині, хто постраждав під час жахливої війни.

Ми все ще були голодні. На жаль, радянські солдати не допомагали нам з їжею, бо й самі відчували голод. Ми мусили повертатися до польських фермерів по їжу. Вони були добрими до нас і давали нам молоко і хліб.

Ми не могли повернутися до Рогатина, бо ходили чутки, що німці досі там, й існувала можливість відступу радянської армії. Ми вирішили грати безпечно і повернулися в місто Бережани, що ближче до Тернополя; ми були певні, що Тернопіль перебував під радянською окупацією впродовж певного часу.

Коли ми наблизилися до ще декількох радянських солдатів, ситуація була такою ж. Їхня відповідь – також. Радянська армія була у поганій формі. Солдати були голодні; вони виглядали майже як ми. Вони не дивилися на нас як переможні визволителі – як ми уявляли.

²⁷ [Інші спогади рогатинських євреїв та історичні записи датують, що радянська армія відправилася на захід до Рогатина у липні 1944 року. – ред.]

Повернення до Рогатина – кінець червня 1944 року

Ми перебували у Бережанах близько двох тижнів. Коли почули, що Львів звільнено, то знали, що Рогатин уже також знаходиться під радянською окупацією.²⁸ Ми вирішили повернутися до Рогатина. Нам все ще слід було бути дуже обачними, бо бандерівці були активними вбиваючи.

На щастя, радянські солдати дозволили нам йти за ними. Час від часу вони навіть підвозили нас у своїх вантажівках. Вони висадили нас на околиці Рогатина, що називалася Бабинці. Ми пішли пішки до Рогатина і перше, що я помітив, – це чоловік, який йшов із ціпком і тримався за паркани. Поглянувши ретельніше, я впізнав його. Він був моїм добрим другом, його звали Бернард Кеслер. Я був шокований побачити його у такому стані. Він подивився на нас – і здивувався, як добре ми виглядали у порівнянні з ним. Його першими словами були: “Із якого курорту ви повертаєтесь?” На той час ми виглядали набагато краще, ніж тоді, коли лише вийшли з лісів. Нас годували польські люди, а також радянські солдати у Бережанах мали більше їжі, ніж солдати у Лопушні. Наш колір обличчя був дуже хорошим, тому що в основному ми перебували на відкритому повітрі.

Моє перше запитання до Бернарда було, чи він знав що-небудь про мого брата Шмуеля. Він знав. Спочатку він вагався розповісти мені. З його виразу та сліз у очах я знав, що він скаже мені. Зрештою, він взяв мої руки у свої і сказав, що мого брата вбили за два тижні до визволення. Усі мої надії розвіялися. Тоді я усвідомив, що єдиний, хто вижив серед братів. Спочатку я шкодував, що вижив, але згодом до мене прийшла думка, що я ще мав батька у США. З надією, що одного дня я приєднаюсь до нього. Бернард, глянувши на моє обличчя, хотів мене якось підбадьорити. Він сказав мені з радістю, що ховався із моїми кузинами Лусею та Розою та їхнім батьком Шіє Глоцером. Він повідомив, що вони живі і де вони жили зараз. Я обійняв його і ми двоє заплакали. Бернард пішов, але обіцяв підтримувати зв'язок.

Я вирушив до місця, де Бернард сказав, я можу знайти своїх кузин та їхнього батька. Вони перебували у будинку, яким до того володів чоловік на ім'я Амаранд. У цьому будинку були ще люди, які вижили у Рогатині. Зайшовши, я довго не міг впізнати кузин та їхнього батька. До війни кузини були гарненькими дівчатками. Зараз вони – одні шкіра та кості; їхній батько виглядав жакливо. Це возз'єднання важко описати. Ми не знали – сміятись чи плакати. Заспокоївшись, вони розповіли мені, що ховалися разом з 11 людьми у підвалі адміністративної будівлі у Рогатині. Німецькі солдати перебували наверху. Двірник цієї будівлі забезпечував їх їжею. Спочатку я подумав, яким добросердним був цей двірник. Згодом я дізнався від інших людей, які перебували у цьому сховку, про його “добру” волю врятувати євреїв. Він піддавав жінок сексуальному насильству: вони були у його розпорядженні, як тварини у пастці. Кожного дня він погрожував їм, якщо вони не виконуватимуть його забаганки, він відправить їх нагору до німецьких солдат. (Мої кузини Роза та Луся Глоцер ніколи не відновлювали сили від випробувань. Вони постійно хворіли. Вони емігрували до Канади і стали дуже заможними, але постійно носили свій багаж за плечима, що впливав на їхнє здоров'я згодом у житті. Луся померла у липні 1999 року, а у

²⁸ [Інші записи датують визволення Рогатина радянською армією 23 чи 24 липням 1944 року. – ред.]

Рози проявляються усілякі захворювання).

Шіє Глоцер занедужав, коли почав споживати їжу. Його шлунок зменшився через брак їжі, і коли він почав їсти, у нього розвинулась важка діарея. Він ледь не помер. Я відвіз його у католицьку лікарню, перебував із ним вдень і вночі, намагаючись допомогти одужати. Існував один шанс із тисячі, але він вижив. Я відвіз його назад до доньок і ми всі жили разом. Кузини стали мені наче сестри.

Повертаючись думками назад, розумію, що ми повністю перебували у шоці і не обговорювали, що трапилося. Ми все ще не могли повірити, що живі, ми не знали, радіти чи ні. Я тужив за братом. І пішов до чоловіка, який переховував його до того, як його вбили. Чоловік розповів, що брат шукав їжу і його вбили. Я знав, що він бреше. У тому домі було вдосталь їжі. Люди сказали мені, що перед тим як німці мали піти, він зрадив усіх євреїв у сховку. Я пішов до радянських управлінців і сказав, що він – зрадник. Я мусив повідомити їм, що він вбив російських солдат. Вони б його не покарали лише за зраду євреїв. Усе пройшло успішно – його депортували до Сибіру.

Моє повернення до Рогатина було дуже сумним досвідом. Кожен кутик нагадував мені про мою сім'ю. Перебування разом із Лусею, Розою та їхнім батьком повертало спогади про всю нашу сім'ю. Вночі мені снилися кошмари. Мені снилося, що я у лісах, а німці та українці женуться за мною. Прокинувшись, я не знав, чи слід радіти, що я – живий.

Коли ми були у лісах, я уявляв наше визволення цілком по-іншому. Мабуть, підсвідомо я надіявся, що коли повернуся “додому у Рогатин”, знайду свою сім'ю. Але так не сталося.

Служба в радянській армії, липень 1944 року – жовтень 1946 року

Проблизно впродовж місяця я перебував разом із своїми кузинами Лусею, Розою та їхнім батьком Шіє Глоцером.

У липні 1944 року я отримав повістку з'явитися до російського військкомату. Я був призваний до лав російської армії. Я й не підозрював, що щось таке може трапитися після усього, що пережив. Було близько 20 єврейських молодих чоловіків, а також група українців, яких призвали. У певному сенсі ми, євреї, могли уникнути призову, але наша совість не дозволяла нам так вчинити. Ми відчували, що після того, що німецькі тварини зробили з нашими людьми, ми мали моральний обов'язок знищити їх.

Нам потрібно було йти пішки аж до околиць Перемишля. Там радянське військове керівництво видало нам форми і відправило нас на військових вантажівках у Ряшів, Коросно і Ясло, розташованих неподалік. Там ми вчилися володіти зброєю. Ця місцевість знаходилася поза лінією фронту. Ми розміщувалися там приблизно до січня 1945 року.

До того часу розпочався російський наступ. Німці швидко відступали, але все ще відбувалися важкі бої. Ми досить швидко просувалися Польщею поки дійшли до німецького кордону. Ми брали багато німецьких в'язнів. У нас був наказ не вбивати німецьких цивільних. Але ми його проігнорували. Відчували, що робимо це за наші вбиті сім'ї. Зрештою, ми дійшли до міста поблизу Катовіце, що називається Рибнік. У містечку Рибнік йшла сильна боротьба – буквально від вулиці до вулиці, від будівлі до будівлі. Ми знаходилися у триповерховому будинку, я – на другому поверсі. Раптом артилерійський снаряд влучив у будівлю і вибухнув на другому поверсі, де був я.

Мене поранили у ліву руку. Я роззирнувся по допомогу. Та помітив, що усі навколо мене – вбиті. Багато вбитих чоловіків були моїми друзями, з якими я прийшов з Рогатина. Мене охопив жакливий біль. Тоді прибули медики і забрали мене за бойові лінії до військового госпіталю. Вони перев'язали поранену руку. Я перебував там кілька днів. Потім мене перевезли до іншого військового госпіталю у Катовіце. З Катовіце – до госпіталю у Львові. Я пролежав у львівському госпіталі близько двох тижнів.

Моя кузина Луся Глоцер дізналася, що зі мною трапилося. Їй вдалося приїхати до Львова. Дивовижно, що вона змогла. Коли я її побачив, то не міг повірити своїм очам. Всюди українці повставали проти окупації їхньої землі радянською владою. Вона дійсно пожертвувала життям, аби добратися до мене. Вона пішла зі мною до службовців госпіталю. Та звернулася до них з проханням відпустити мене на кілька днів, аби забрати до Рогатина. Службовці пообіцяли мені відпустку. Поїздка була дуже небезпечною, але якось ми пройшли її без пригод.

Я залишався зі своїми кузинами до завершення війни, 8 травня 1945 року. Після травня 1945 року мене відкликали назад до моєї дивізії. Я доповів начальству у Львові. Ходили чутки, що нас відправлять до Японії. Однак вони не справдилися, бо через певний час Японії здалася. Вони відіслали нас на поля допомагати селянам працювати над врожаєм. До того часу радянці перебрали собі майно фермерів. Тоді нас перевезли у Буковину, район у Румунії. З Буковини – назад до Львова.

Вже був кінець вересня 1945 року. Зі Львова вони направили нас до Самбора. Ми й гадки не

мали, чого очікувати у Самборі. По приїзді нас призначили охороняти німецьких воєнних бранців. Саме цього я чекав увесь час, коли гнавсь за своїм життям, наче тварина у лісах. Тут я був у російській уніформі з гвинтівкою, охороняючи свого ворога, який спричинив стільки болю мені й моєму народові. Я не міг повірити своєму успіху. Настав мій час для помсти. Насамперед я та інші єврейські солдати розповіли німецьким бранцями, що ми – євреї. Побачити страх у їхніх очах вже було насолодою. Бачити, як вони голодують і як їм холодно, надихало нас на виживання до цього моменту. Російські наглядачі уважно спостерігали за єврейськими солдатами: вони знали, на що ми були спроможними щодо цих тварин. Але навіть споглядати їх у такому стані вже було помстою. Ми знали, коли холоднішатиме, вони вмиратимуть, як собаки. Ми мали контроль над їхніми харчовими пайками – вони помирили від голоду.

Я перебував у Самборі до початку 1946 року. Ми, єврейські солдати, дізналися, що згідно із законом ми – жителі Польщі, тому ми змогли звільнитися від російської армії. Ми зареєструвалися разом із російськими чиновниками. Однієї ночі на початку 1946 року нас відправили на околиці Самбора, наказавши піти в ліси у пошуках бандерівців. Раптом верхи прибув російський солдат, вигукуючи моє ім'я. Коли я підійшов до нього, він повідомив, що мені наказано відзвітувати перед моєю дивізією у Самборі. Я повернувся до Самбора до керівників дивізії. Я зголосився перед ними та назвався. І запитав, чому мені наказано зголоситися. Ніхто не знав. Це було дуже притаманно для російської армії: ліва рука не знала, що робить права. Я був дуже стомлений, тому пішов спати.

Зранку мене розбудили мої керівники. Вони запитали мене, чи я хочу покинути російську армію і поїхати у Польщу. Я боявся відповісти їм, що це те, чого я хочу (через страх вважатися противником радянців). Але я сказав, що дуже втомлений і моя сім'я з нетерпінням чекає на мене. Вони дали мені буханку чорного хліба і два оселедці, сказавши “піти негайно і що мене офіційно звільнено”. До Рогатина я повертався автостопом; це був приблизно березень 1946 року.

Повернення з армії до Рогатина

Я прибув на залізничний вокзал у Рогатині. Я не знав, чи хтось з євреїв все ще перебував у Рогатині. Прибувши, я не мав уявлення, яким напрямком йти. По-перше, я був сам. Я був наляканий, бо знав, що бандерівці ще вбивали. Залізнична станція знаходилася на околицях міста. Я підійшов до українця і він сказав мені, що у Рогатині була одна єврейська сім'я. Їх звали Стриєр. (Я знав їх ще перед війною). Українець розповів, що Стриєри жили у приміщенні електростанції. Я знав, де це, оскільки працював там під час німецької окупації. Пана Стриєра звали Моце, у нього була сестра. Стриєри мали двох синів; один син і пан Стриєр були у Росії під час війни. Пані Стриєр з іншим сином ховалися разом із Лусею, Розою та їх батьком Шіє Глоцером. Одного дня син Стриєрів пішов на пошуки їжі і його вбили. Коли я прийшов до приміщення електростанції (електровні), Стриєри були раді побачити мене. Вони повідомили, що мав би прибути транспорт, щоб забрати нас усіх до Польщі. (Радянський союз анексував східну Польщу включно з Рогатином).

Тим часом я намагався продати будинок нашої сім'ї, оскільки у мене не було грошей. Це було важко, хоча й я мав людей, зацікавлених у купівлі. На щастя, через те, що я служив у російській армії, у мене були певні “канали” і мені вдалося продати наш будинок. Я був дуже щасливий мати гроші. Я зустрів чоловіка, який працював на борошномельній фабриці; він дав мені борошно, яке я забрав до Львова. Я продав його і поділився з ним прибутком. Я заробив трохи більше грошей.

Перед тим як по нас мав прибути транспорт, ми пішли до двох масових поховань, де похоронено близько 17500 євреїв. Перше масове поховання було для людей, вбитих 20 березня 1942 року. Як я попередньо писав, мене змусили ховати людей. Друге масове поховання призначалося для людей, яких поховали після 6 червня 1943 року при ліквідації гетто. Тут поховані мої мама та брат Моше Емануель. Брат Самуель, якого вбили за два тижні до визволення, ймовірно, також похований у тій могилі: усіх убитих євреїв збирали і викидали у цю могилу. Українці вказали нам на це масове поховання, бо нас не було у місті на той час. (Я втік до лісу, а Стриєри ховалися). Могила була настільки величезна, що ми не могли повірити очам. Це був дуже травматичний досвід, який я ніколи не забуду. Ми трое сіли на землю, плачучи і знову та знову промовляючи Кадиш²⁹.

Тоді ми пішли до масового поховання, де я ховав людей 21, 22 та 23 березня 1942 року. Я сидів там сам, коли Стриєри бродили навколо могили. Знову і знову повторював Кадиш. Перед моїми очима стояла сцена, яку я засвідчив тими холодними березневими днями 1942 року. З важкістю на серці ми повернулися до приміщення електростанції. Ми почали готуватися до відправлення.

²⁹ Єврейська молитва, що промовляється під час щоденного ритуалу у синагозі та скорботними на громадських служіннях після смерті близького родича.

Від'їзд з Рогатина до Польщі та Німеччини у травні 1946 року

На початку травня 1946 року ми відправилися до Польщі у вантажному потязі. По дорозі підібрали ще декількох людей. Потяг їхав до Райхенбаха. Сьогодні це місто називається Дзержонюв. Стриєри і я вийшли біля Кракова. Стриєри дізналися, що їхній син перебував у російській армії і зараз знаходився у Познані. Ми сіли у пасажирський поїзд та вирушили до Познані. У Познані ніхто не міг надати нам жодної інформації про місце розташування сина Стриєрів. Ми вирішили їхати до Райхенбаха – куди, як нам було відомо, поїхали наші люди. Прибувши туди, я зустрів своїх кузин Лусю та Розу та їхнього батька Шіє. Я був радий побачити їх. Вони виглядали набагато краще, ніж у Рогатині. Вони мали продуктовий магазин – я допомагав там. Ми чекали на від'їзд в Німеччину, Американську зону окупації. Приблизно у липні 1946 року усі ми вирушили до Щецина; зі Щецина нас таємно переправили через кордон до Німеччини, у Французьку зону, а тоді – в Американську зону, табір переміщених осіб Шляхтензеє у Берліні.

Стриєри залишилися у Польщі, все ще сподіваючись знайти свого сина. Я підтримував з ними зв'язок. Згодом вони емігрували до Ізраїлю у 1948 році. Вони возз'єдналися зі своїм сином, котрий служив у армії Владислава Сікорського.³⁰

Ми ніколи не забули нашого досвіду відвідування могил у Рогатині у 1946 році. Коли я повернувся до Рогатина зі своєю дружиною Беа у червні 1998 року разом із групою з п'ятдесяти людей, у пам'яті повернулися усі спогади про відвідини міста у 1946 році, щоб промовити Кадиш. Стриєри уже не були живі, щоб поїхати з нами. Рогатинці, які мешкали у Ізраїлі, організували поїздку. На двох місцях братських могил було споруджено два пам'ятники.

³⁰ Владислав Сікорський (1881 – 1943) був військовим лідером і прем'єр-міністром польського уряду в еміграції під час Другої світової війни до часу своєї смерті у авіакатастрофі. Він заново встановив дипломатичні зв'язки з Радянським союзом у 1941 році і у 1943 році створив Другий польський корпус під командування Владислава Андерса.

Літо 1947 року – липень 1949 року у Байройті, Баварія (Німеччина)

Військові вантажівки прибули до табору переміщених осіб Шляхтензее та забрали нас до Баварії (південно-східний регіон Німеччини). Вони залишили нас на спеціальному місці збору (я не пригадую, як воно називалось). Вони запитали нас, куди ми хочемо звідти поїхати. Оскільки Луся, Роза та Шіє Глоцери перебували у місті Байройт, я вирішив відправитися туди і приєднатися до них. Деякі люди з нашого транспорту вирушили до різних таборів переміщених осіб неподалік. Перед тим як покинути Польщу, я отримав звістку від батька. Він дізнався, що один з його синів – живий. Він намагався віднайти зв'язок зі мною. До того, як я вирушив до Баварії, я отримав телеграму від тата – я відповів, що надішлю свою адресу по приїзді до Баварії. Коли я прибув до Байройта, мої кузини були дуже раді бачити мене, як зазвичай.

Я негайно надіслав батькові телеграму. За декілька днів по тому я отримав повідомлення з пошти Байройта, що мій батько намагався зв'язатися зі мною. У Байройті не було відповідного обладнання, щоб приймати дзвінки з-за океану. Вони послали мене до Нюрнберга, де я міг би отримати телефонні дзвінки від батька. Мені треба було їхати поїздом сім годин до Нюрнберга. Але я таки розмовляв з батьком декілька разів. Він дуже хотів, щоб я приїхав до США і приєднався до нього. До того часу він уже знав, що трапилося з нашою сім'єю. Він та інші вихідці з Рогатина встановили пам'ятник на пошану жертв Рогатина. Пам'ятник знаходиться на кладовищі Маунт Геброн у Квінзі, Нью-Йорк (це те саме кладовище, де зараз похований мій батько). У Байройті я з нетерпінням чекав свого від'їзду до США.

Байройт – дуже відоме місто. Це місто, де народився німецький композитор Ріхард Вагнер, котрий був улюбленим композитором Гітлера. Гітлер заснував там чимало фестивалів (Festspiele). Він мав особисту ложу у театрі Ріхарда Вагнера – це стало моїм улюбленим місцем у Байройті. Бувало, я з кузинами сидів у приватній ложі Гітлера і слухав музику. Байройт – дуже мальовниче місто, воно оточене горами, де розташовувалася резиденція Гітлера. Ми мешкали у будинку, що належав німцеві – пану Мейстеру. Він часом показував нам усі цікаві місця. Для нас було задоволення відвідувати усі ці місця, якими дорожив Гітлер, а зараз ми, євреї, були там.

Тим часом я продовжував отримувати пакунки та гроші від батька. Він важко працював над тим, щоб перевезти мене до себе. Складність полягала у тому, що я вже не був неповнолітнім, якому б дозволили приєднатися до батька. Я навіть змінив дату свого народження, але це все тяглося й тяглося. Коли б я не розмовляв з батьком, то завжди мав відчуття, що у нього проблеми зі здоров'ям – звісно, він ніколи не признавався мені у цьому. Я відчував, що йому не терпиться перевезти мене до себе. Я все запевняв його, що день, коли я поїду до нього, – дуже близько. Здається, що вся ця бюрократія тривала вічність. Нарешті під час президентства Трумена Конгрес прийняв закон про переміщених осіб (1948 рік), що дозволяв переміщеним особам емігрувати до США за умови, що у них був спонсор. Звісно, це не було проблемою для мене.

Під час мого випробування єдине, що тримало мене, – надія, що одного дня я поїду до свого батька: єдиного з батьків та близького родича. Я планував, що зможу розповісти йому про все, через що перейшов, аби вижити. Проте підсвідомо відчував, що щось не так. Я відкидав ці думки геть, однак вони поверталися. Останній лист, що я отримав, не був написаний

батьком. Це турбувало мене. Впродовж Великих свят³¹ ми з кузинами та їхнім батьком пішли до якихось людей, де ті проводили молитви. Вони вручили мені молитовник. Коли я його відкрив, перша молитва, що виринула перед моїми очима, була Кадиш. Як би я не гортав сторінки молитовника, все рівно натрапляв на ту, що з Кадишем. Я намагався не думати про цей епізод, але повертався до нього у своїх думках.

Моя кузина Роза та її хлопець Мотек Унґлік (він змінив своє ім'я на Ошер) емігрували до Палестини (тепер – Ізраїль). Моя кузина Луся та її батько Шіє емігрували до Канади. Я проходив процес, щоб нарешті емігрувати до США.

³¹ Найважливіші єврейські свята Рош Гашана та Йом Кіпур.

Трагічне відкриття – мої ранні роки у США

У червні 1949 року я прибув до Бременгафена (німецький порт). Після ще декількох бюрократичних процедур я сів на борт військового корабля, Генерал Гаусер, що мав переправити мене до Нью-Йорка. Коли я прибув до пристані у Нью-Йорку, мене прийшло зустріти багато родичів. До цього я ніколи не бачив жодних своїх тіток чи кузенів. Мої тітки емігрували до США ще перед моїм народженням, а мої кузени були малими чи деякі народилися у США. Я продовжував шукати батька. Ніхто не хотів повідомити мені жахливу новину про те, що 2 квітня 1949 року мого батька не стало. Я вважав це своїм другим Голокостом. Згодом я з'ясував, що його здоров'я погіршилося, коли він дізнався, що сталося з його дружиною, синами й усією сім'єю.

Моя тітка Роуз Альтман (сестра батька), з якою тато прожив аж до смерті, вирішила, що довір Тоні Чекає, Герберт Флейсіг, має розповісти мені трагічну новину. Герберт Флейсіг був одружений із сестрою Тоні Чекає, Адель (Адель разом із сином були вбиті під час Голокосту). Вони гадали, що Герберт, відчуваючи власну скорботу, міг повідомити мені про смерть батька. До того – ніхто не мав казати мені. Я знав, що втратив свого єдиного близького родича – мого батька.

Я встановив Шиву і тоді пішов до храму, щоб прочитати Кадиш. Я все владнав, аби збудувати пам'ятник на могилі батька. Я просто не міг змиритися з фактом, що не зможу побачити батька живим хоча б ненадовго. Я навіть шкодував, що приїхав до США. Мої тітки та кузени намагалися витягти мене з депресії – та все намарне. Я просто плів за течією з дня на день. Я жив у тій самій кімнаті, що й мій батько з тіткою Роуз та її донькою Еттою. Я відчував, що вони не можуть зрозуміти мене. Я навіть не пробував розповісти їм, через що пройшов. У ті дні ніхто з тих, хто вижили, не говорив про пережите за час Голокосту – все рівно ніхто б цьому не повірив.

Я вважав, якщо розповім комусь про своє випробування, вони подумають, що я брехун. Гітлер мав рацію, сказавши, що винищення євреїв зазнає таких масштабів, що ніхто у це не повірить. Врятовані у Голокості поховали всій досвід глибоко у власних душах. Іноді ми, врятовані, говорили між собою про пережите. Тому нам було комфортно перебувати серед новоприбулих, оскільки американці називали нас “зеленими” (англ. – “greeners”).

Відтак зустрівши своє майбутню дружину, Броню Волцер, у 1950 році, я міг нормально ділитися з нею пережитим. Я відчував, що вона розуміє мене. Я підтримував зв'язок із Лусею та її батьком. Я навідував їх у Канаді. Вони також не обговорювали власні випробування за часів війни. Власне, Луся померла на Песах у 1999 році, не розповівши своїм дітям і онукам, як троє їх вижило. Між нами завжди був зв'язок. Коли Луся померла, я переживав величезну втрату.

Мій перший рік у США був дуже бурхливий. Я просто не міг знайти себе. Кошмари минулого постійно тривали. Якимсь чином з допомогою моєї дружини та її батьків я створив успішне й продуктивне життя. Коли я став батьком у 1954 році, наша донька Террі, котру ми назвали на честь моєї матері Тоби, стала безцінним подарунком для нас. Опісля у 1958 році народився мій син Мітчел – ми назвали його на честь мого батька Мейєра. Тоді я усвідомив, що уся моє боротьба за виживання не була даремною. Я вважаю себе успішною та щасливою людиною.

Я пройшов через німецький Голокост наперекір усьому

Джек Глоцер

Я став дідусем Джефрі та Майкла.

Так сталося, що остаточне рішення Гітлера не виявилось настільки остаточним. Я думаю, що мої діти та внуки – диво мого виживання.

Я вірю у перемогу добра над злом.

ברוך השם – Барух Хашем – дякувати Богу!

Джек Глоцер

Липень 2000 року

ЕПІЛОГ

10 червня 1998 року у Рогатині відкрито два пам'ятники [31]; один споруджено на околицях міста, у Бабінцях – 20 березня 1942 року там було вбито 3500 євреїв. Другий пам'ятник споруджено у Рогатині поблизу цегельні. Сюди було привезено євреїв з навколишніх міст та сіл разом із євреями з рогатинського гетто після його ліквідації 6 червня 1943 року. Тут поховані матір Джека Глоцера та його наймолодший брат Моше Емануель. Точна кількість євреїв, похованих там, – невідома; приблизне число євреїв, вбитих німцями між 1941 та 1944 роками та похованих у цьому місці, – 14000.³²

Беатріс та Джек Глоцер здійснили подорож до Рогатина на відкриття двох пам'ятників. Відкриття пам'ятників відвідали люди з трьох континентів, серед яких були ті, що вижили, друге та третє покоління нащадків, місцеві жителі, представники місцевої влади, рабин, священики та преса. Надгробні промови виголошувалися кількома мовами (ідиш, іврит, англійською, польською та українською); промовлялись молитви Кадиш та “Господь милосердний”. Джек Глоцер промовив Кадиш за свою сім'ю біля пам'ятників. До паломників звернувся місцевий мер (який обіцяв захищати та зберігати два пам'ятники та масові поховання), римо-католицький священик, греко-католицький священик та місцеві жителі.

Євреї, поховані у братських могилах, – чоловіки, жінки та діти, яких не тільки брутально вбито німецькими варварами та їхніми колабораціоністами, але й ніколи не було відповідно поховано з пам'ятниками, на яких вказано, хто вони. Вони були матерями, батьками, братами, сестрами з іменами й родичами. Їхні життя та ідентичність забрано від них, аби повністю знищити їх існування.

Проте ми ніколи не пробачимо і завжди пам'ятатимемо їх.

СПОЧИВАЙТЕ В МИРІ.

Александр Волцер
Липень 2000 року

וְנִתְּתִי לָהֶם בְּבֵיתִי וּבְחֻמֹּתַי יְיָ וְשֵׁם טוֹב מְבָרָכִים וּמְבָרָכֹת שֵׁם עוֹלָם אָמֵן-לֹא אֲשַׁר לֹא יִכָּרֵת: ס

Я дам йому вічне ім'я, яке не понищиться.

(Isaï 56:5, переклад І. Огієнка)

³² [Кількість померлих, похованих на цьому місці, досі невідома, однак на даний час підраховано, що більше 4000. – ред.]

ГОСПОДИ МИЛОСЕРДНИЙ

אֵל מְלֵא רַחֲמִים שׁוֹכֵן בְּמִרוֹמִים הַמָּצֵא מְנוּחָה נְכוֹנָה תַּחַת כַּנְפֵי הַשְּׂכִינָה בְּמַעְלֹת קְדוּשִׁים וְטְהוֹרִים כְּזֶהָר
הָרָקִיעַ מְזַהְרִים לְנִשְׁמוֹת יְקִירָנוּ וְקְדוּשֵׁינוּ שֶׁהֵלְכוּ לְעוֹלָמָם. אָנָּה בַּעַל הָרַחֲמִים הַסְתִּירָם בְּצֶל כַּנְפֶיךָ
לְעוֹלָמִים וָעֶד בְּצִרְרֵי הַחַיִּים אֶת נַשְׁמָתָם. יְהוָה הוּא נִחְלָתָם וְיִנּוּחֵוּ בְּשָׁלוֹם עַל מְשַׁכְּבָם וְנֹאמְרָם אָמֵן

О Боже, величней та сповнений милосердя, даруй повний спокій у присутності Твого притулку, серед святих і чистих, для душ наших братів дому Ізраїлю, які вирушили до вічного дому. Господи милосердний, ми просимо Тебе, назавжди сховай їх у тіні крил Твоїх! Нехай їхні душі будуть зв'язані оковами життя. Господь – їхня частина. Нехай вони спочивають у мирі. І скажемо: Амінь.

ПРИМІТКА ПРО ТЕКСТ

Перша англомовна редакція мемуарів Джека Глоцера з Рогатина “Я пройшов через німецький Голокост наперекір усьому” була відредагована та зібрана дружиною Джека Беатріс (Беа) та її братом Александром Волцером у 2000 році. Машинописний текст ніколи офіційно не видавався, однак передавався поміж його сім’єю та друзями. Копія оригіналу знаходиться серед справ Джека та Беатріс Глоцерів у архівах Меморіального музею Голокосту США (обліковий номер 1997.44).

Ця україномовна версія була ретельно перекладена з дещо відредагованого другого англомовного видання, яке ми опублікували у червні 2018 року. Для цього другого видання ми зберегли кожне речення оригінального тексту в його початковій послідовності і формі, лише додаючи чи змінюючи слова – там, де Джекова рідна мова – польська – дещо послаблювала його англійську. У цьому виданні за допомогою перекладача та редактора в українській версії ми намагалися зберегти голос Джека у його оригінальних чіткості, тоні та наголосі.

Хоча Джек наскрізно у мемуарах зазвичай використовував американську англійську чи польську мови міжвоєнного періоду, у цій версії ми замінили сучасну українську орфографію, окрім місць, які були повністю перейменовані з часів Другої світової війни. Ми також зробили виноски для невеликої кількості фактичних помилок у історичних датах, аби зазначити, якими, на наш погляд, були правильні дати, ґрунтуючись на мемуарах інших врятованих людей та інших джерелах. Ці та інші редакторські зауваження зазначені у виносках квадратними дужками, решта виносів взято з оригінального тексту Джека або ж включено у текст з багатомовного глосарія, якого Джек додав у кінці власного оригіналу.

Ми замінили деякі карти, що були прикріплені як додатки в оригінальних мемуарах, на їх більш чіткі некомерційні відповідники. Ілюстрації, створені вручну Джеком, Беєю та Александром, були оброблені та вивірені відповідно до поточної нумерації сторінок.

Наш намір полягав у тому, аби зробити ці дивовижні мемуари доступними, без жодних обмежень для усіх, хто цінуватиме ранній життєвий досвід такого важливого очевидця та підтримати Джекову віру в перемогу добра над злом.

Мітчел Глоцер, Марла Раучер Осборн і Джей Осборн
Листопад 2018 року

ДОДАТКИ

Родинне дерево Джека Глоцера

Сторінка вшанування пам'яті сім'ї Джека Глоцера з додатком

Карта Рогатина та околиць

Карта пам'яті Рогатина та околиць відповідно до розповіді

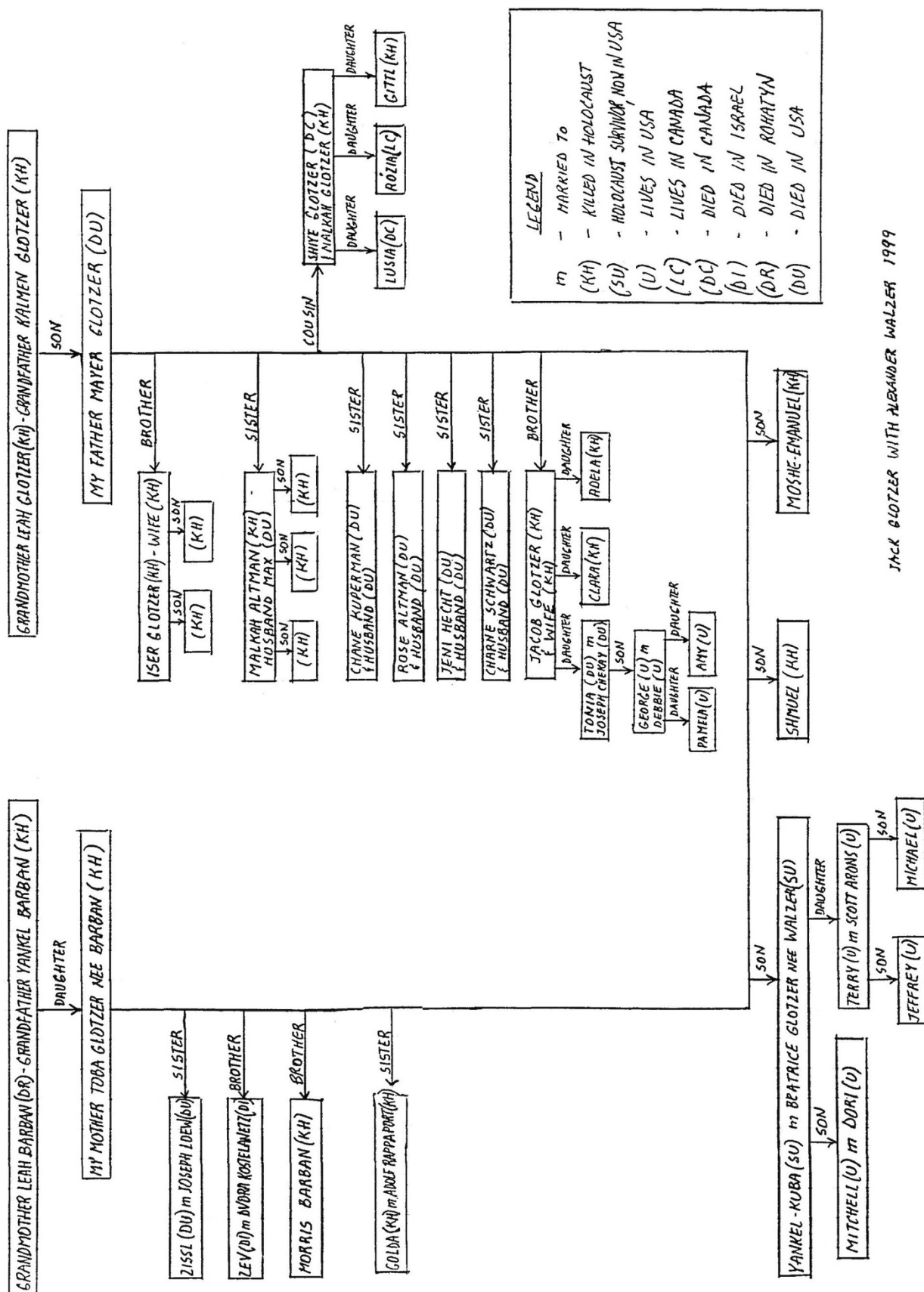
Карта розподілу Польщі – вересень 1939 року

Карта довоєнної та повоєнної Польщі

Карта повоєнної Німеччини

Родинне дерево Джека Глоцера

JACK GLOTZER FAMILY TREE



Сторінка вшанування пам'яті сім'ї Джека Глоцера

לזכר חסד של פיקריס / פקראליס

מלפוח של אמ

מלפוח של אב

סבתי : מאה דבד - שלפטר דרוחלי
סבי : יאלק דבד - שלפטר דלאא

סבתי : מאה גלאר - שלפטר דלאא
סבי : קמל גלאר - שלפטר דלאא

אמ : מאה גלאר (מבית דבד) - שלפטר דלאא

אב : מאה גלאר - שלפטר דלאא

אמ : מאה גלאר - שלפטר דלאא
אב : מאה גלאר - שלפטר דלאא

דבד : מאה דבד - שלפטר דלאא

דבד : מאה דבד - שלפטר דלאא

דבד : מאה דבד - שלפטר דלאא

דבד : מאה דבד - שלפטר דלאא

דבד : מאה דבד - שלפטר דלאא

דבד : מאה דבד - שלפטר דלאא

דבד : מאה דבד - שלפטר דלאא

דבד : מאה דבד - שלפטר דלאא

דבד : מאה דבד - שלפטר דלאא

דבד : מאה דבד - שלפטר דלאא

דבד : מאה דבד - שלפטר דלאא

דבד : מאה דבד - שלפטר דלאא

דבד : מאה דבד - שלפטר דלאא

דבד : מאה דבד - שלפטר דלאא

דבד : מאה דבד - שלפטר דלאא

דבד : מאה דבד - שלפטר דלאא

ALEXANDER WALZER

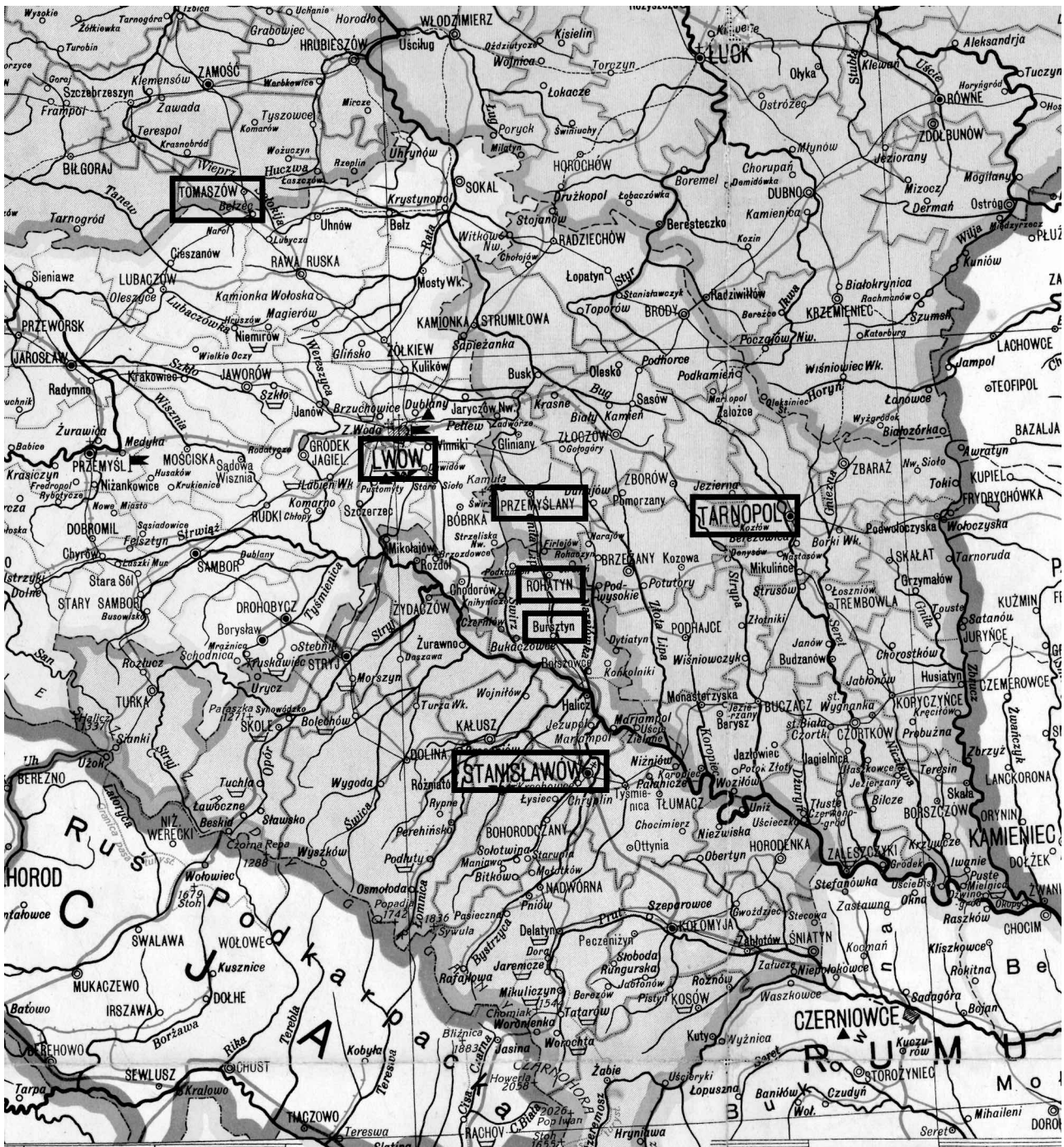
Додаток до сторінки вшанування пам'яті: переклад івритських слів

לזכור to remember
 עולם eternity
 של of
 יקר dear
 קדושים martyrs
 משפחה family
 אב my father
 אם my mother
 סבתא my grandmother
 סבא my grandfather
 אח my brother
 דוד my uncle
 דודא my aunt
 אחי-אב my cousin (male)
 אחי-אם my cousin (female)
 ואני and husband

בן son
 אשתו his wife
 נסתלקה who perished
 (female, singular)
 נסתלק who perished
 (male, singular)
 נסתלקו who perished (plural)
 נסתלקה who died
 (female, singular)
 נסתלק who died
 (male, singular)
 נסתלקו who died (plural)
 שוא Shoah (Holocaust)
 ארצות הברית United States of America
 שני בנים two sons
 שלושה בנים three sons
 שתי בנות two daughters
 שלוש בנות three daughters

пам'ятати	син
вічність	його дружина
когось / чийсь	яка загинула
дорогий	який загинув
мученики	які загинули
сім'я	яка померла
мій батько	який помер
моя матір	які померли
моя бабуся	Шоа (Голокост)
мій дідусь	Сполучені Штати Америки
мій брат	два сини
мій дядько	три сини
моя тітка	дві доньки
мій кузен	три доньки
моя кузина	
і чоловік	

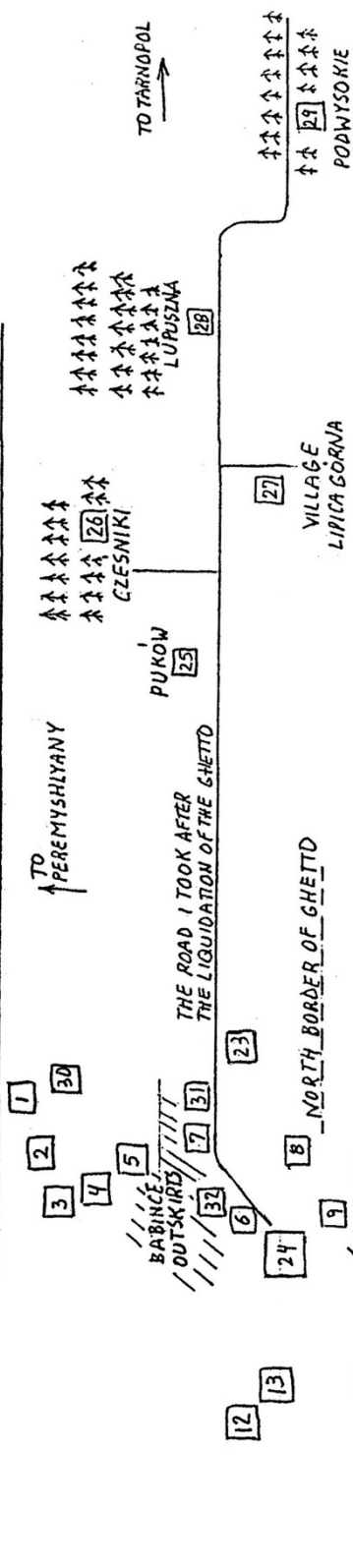
Карта Рогатина та околиць



Частина карти Ромера і Восовіча (Мара Romera i Wąsowicza) Другої Речі Посполитої, приблизно 1930 рік. Спочатку вона була створена для серій атласів, виданих Картографічним інститутом Еугеніюша Ромера, що друкувалися у Варшаві та Львові. Цифрова скан-копія надана веб-порталом Цифрової бібліотеки Вроцлавського університету. Примітки додано задля відповідності карти оригінальним мемуарам Джека Глоцера.

Карта пам'яті Рогатина та околиць відповідно до розповіді

OUTLINE MAP OF ROHATYN AND SURROUNDING AREAS RELEVANT TO THE STORY



NUMBER ON MAP	DESCRIPTION	PAGE(S) REFERENCE
1	NEW CEMETERY	16
2	STADIUM	16
3	LOCATION OF SECOND MONUMENT ("POB CECIELNIA" - JACK KILN)	42
4	HOSPITAL (KLASZTOR) WHERE I TOOK SHITE GLITZER	33
5	SYNAGOGUES AT BOZNICA STREET	11
6	GIMNAZIUM (GIMNAS. BABINCE ROAD AND "RYNEK")	6
7	CERKOWNA STROER - RED SCHOOL - ON BABINCE ROAD	6
8	LOCATION OF FIRST MONUMENT - ON RIGHT OF BABINCE ROAD	42
9	ROMAN CATHOLIC CHURCH (AT ENTRANCE TO THE GHETTO)	18
10	"HANOAR HALIZIONIM" - ZIONIST ORGANIZATION	7
11	GHETTO POLICE	12
12	"STARE MIASTO" - OLD TOWN	22
13	SIKORSKI'S HOUSE (WHERE I LEFT MY BROTHER)	5
14	OUR HOUSE	11, 15
15	JUDENRAT (JERISH COUNCIL)	11
16	BATH HOUSE	13
17	YESHIVA	13
18	BLAUSTEIN'S HOUSE	13
19	MEAT STORES (ON YATOK STREET)	13
20	THE HOUSE WHERE I HID IN THE CLOSET ON MARCH 20, 1942	36
21	"ELECTRONNIA" - ELECTRIC POWER STATION	20
22	THE HOUSE WHERE I WAS IN THE ATTIC WATCHING MY MOTHER'S BROTHER BEING KILLED	10, 11
23	OLD CEMETERY	22
24	MARKET PLACE	22, 25
25	POKON VILLAGE	23
26	CZESNIKI VILLAGE - WOODS	24, 25, 27, 29
27	LIPCA GORNA VILLAGE - PUBSKI'S HOUSE	26
28	LUPUSZNA VILLAGE - WOODS	7
29	PODWYSOKIE VILLAGE - WOODS	22
30	GORDONIA ZIONIST ORGANIZATION	15, 17
31	THE HOUSE OF UKRAINIAN SCHOOL FRIEND WHO THREW ME OUT	13
32	GERMAN POLICE STATION	
33	GREEK ORTHODOX CHURCH	

NOTES

1. THE MAP IS NOT DRAWN TO SCALE
 2. THE MAP SHOWS LOCATIONS PERTINENT TO THE STORY
 3. THE LOCATION OF SOME AREAS ON THE MAP (RIVER GNIA-LIPA, CERKIEVNA STREET AND OTHERS) IS BASED ON THE MAP RECEIVED IN ROHATYN IN 1998
 4. ♣ DENOTES WOODS
- ALEXANDER WALZER, DEATRICE & JACK GLITZER
JULY 2001

Карта розподілу Польщі – вересень 1939 року



Адаптована із зображення Вікісховища, авторства користувача Lonio17, редакція від 25 січня 2018 року, зроблена Maproom, посилання:

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Occupation_of_Poland_1939.png

Примітки додано задля відповідності карти оригінальним мемуарам Джека Глоцера.

Карта довоєнної та повоевної Польщі

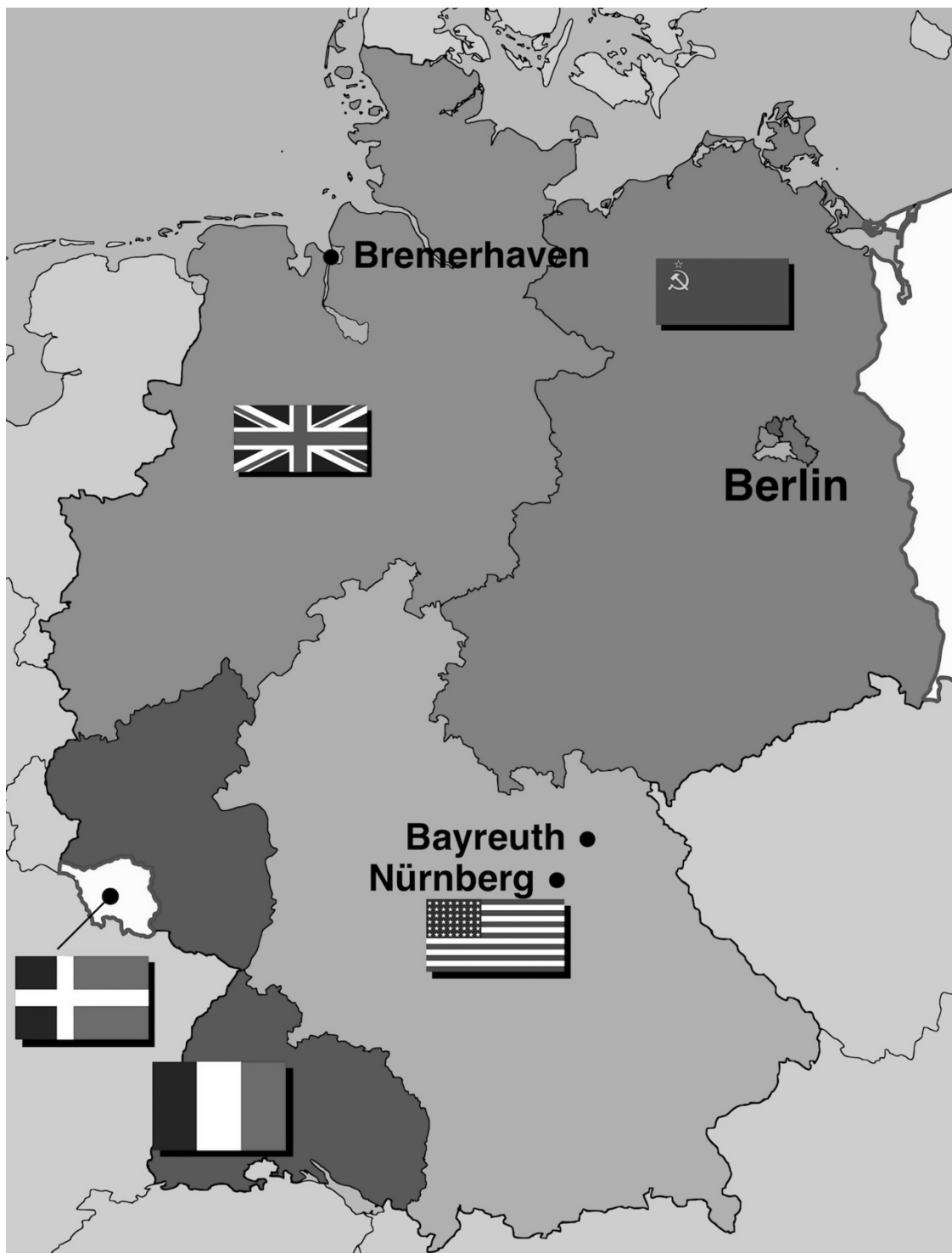


Адаптована із зображення Вікісховища, авторства користувача radek.s, редакція від 17 листопада 2017 року, зроблена Ніколаєм Сідоровим, посилання:

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Curzon_line_en.svg

Примітки додано задля відповідності карти оригінальним мемуарам Джека Глоцера.

Карта повоєнної Німеччини



Адаптована із зображення Вікісховища, авторства користувача user 52_Pickup, редакція від 25 січня 2018 року, зроблена Sammimask на основі даних карти проекту IEG-Maps (Андреас Кунц, Б. Джонен та Йошахим Роберт Мошл) Університету Майнца, посилання:

<https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Map-Germany-1945.svg> і

<http://www.ieg-maps.uni-mainz.de/>

Примітки додано задля відповідності карти оригінальним мемуарам Джека Глоцера.